

AKİF AŞIRLI

**NARGİN ADASINDA
TÜRK ƏSİRLƏRİ**

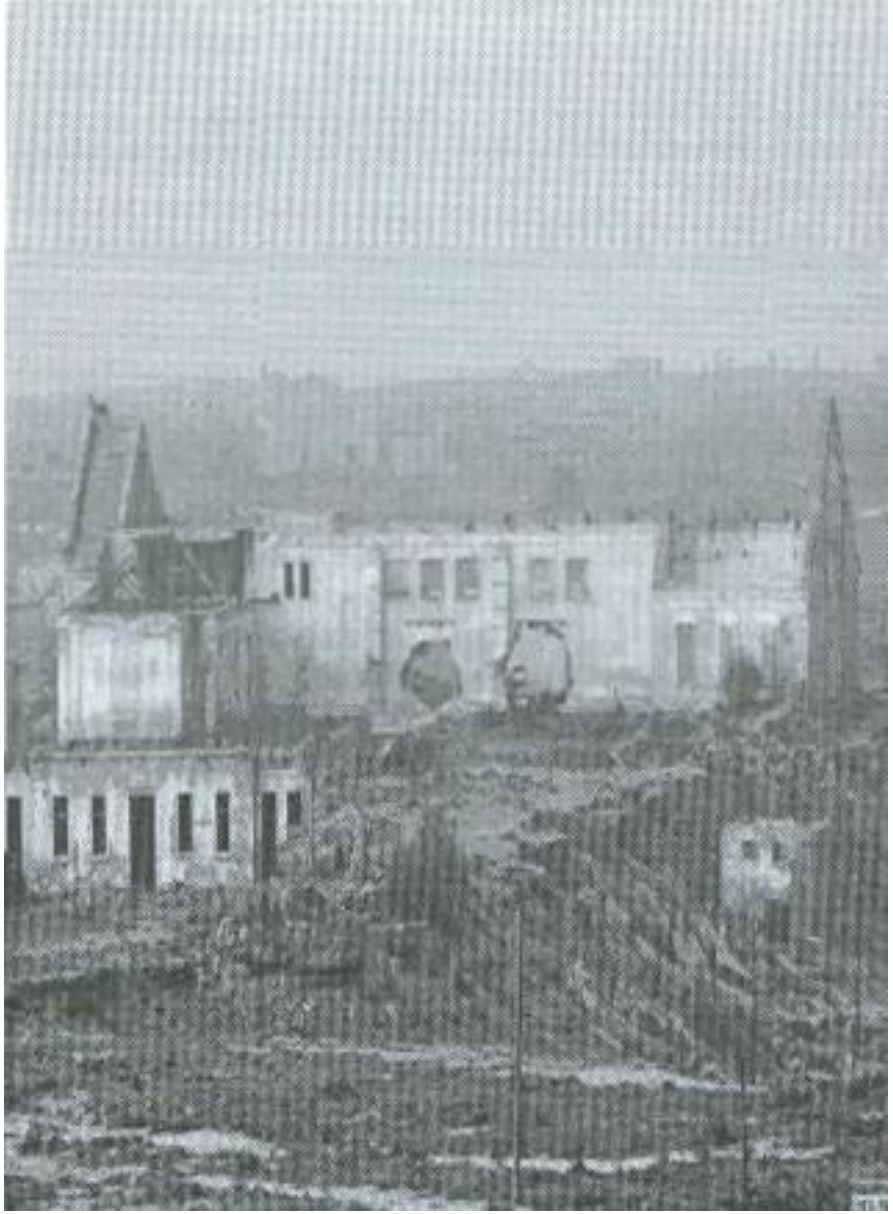
**"Elm və təhsil"
Bakı – 2011**

***Rəyçilər: Prof.Dr. Bingür Sönmez
Sarıkamış Dayanışma Gurubu Başkanı
Musa Qasımlı
Tarix elmləri doktoru, professor***

**Akif Aşırılı. Nargin adasında Türk əsirləri.
Bakı, "Elm və təhsil", 2011. - 112 səh.**

**A 4702000000
N - 098-2011**

©"Elm və təhsil", 2011

Nargin adasının görüntüsü

Takdim

Nargin: 1915-1917 arasında her an 10-15000 esirin bulunduğu cehennem.

Nargin: 40-45000 esirin gelib geçtiği yer.

Nargin: Hala şehit kemiklerinin ortalıkta bulunduğu ada.

Nargin: Binlerce esirin yaşamını yitirdiği ve bugün onların ruhlarının dolaştığı ada.

Bugün Baküden Nargin Adasına bakanlar bunların hiçbirisini bilmiyor.

Muhterem Akif Aşırlyya bir dönemin dramını genc nesillere hatırlattığı için teşekkür ediyorum. Değerli yazar bize binlerce - on binlerce insanın ruhlarının hala dolaştığı Nargin Adasını detayları ile öğretiyor. Bu eserde bütün Bakü halkının, Müslüman kardeşlerine yardım etmek için biri birleri ile nasıl yarıştıklarını, yeri gelince kendi hayatlarını bile nasıl riske ettiklerini, bu yardımları yapanların başlarına neler geldiğini öğreniyoruz.

*Hürmetli okuyucular; bu değerli esere bir kıymet katmak için, men özümün adımnın, Sarıkamış Cemiyeti adından, tüm Sarıkamış Esirleri Hatıraları için Bakü Halkına onlara yaptıkları kömehlige minnetdarlığımızı bir anıt ile pekiştirmek istiyorum. Üzerine bu kilaptan çıkardığım mübarek yardımsever insanların isimlerini, kurdukları cemiyetlerin isimlerini yazarak anıtın ismini "**SARIKAMIŞ ESİRLERİNİN BAKÜ HALKINA BİR ŞÜKRAN MEMORİALİ**" koymak istiyorum. Bunun için yöneticilerden Nargin Adasına giden iskele civarından küçük bir yer verilmesini xahiş edirem.*

Nargin adasında şehit olan veya memleketine dönmelerine rağmen bugün hayatta olmayan tüm kardeşlerimizin ruhları şad olsun.

Prof.Dr. Bingür Sönmez

Sarıkamış Dayanışma Gurubu Başkanı

Giriş

Eyni soy-kökə, milli-mənəvi dəyərlərə sahib olan Türkiyə və Azərbaycanın münasibətləri dövlətlərarası hüquqa söykənmədiyi çağlarda da möhkəm təməllərə əsaslanırdı. Belə ki, tarixin müxtəlif dövrlərində bu iki xalq arasında həmrəyliyin, əməkdaşlığın, yardımlaşmaların ən gözəl örnəkləri mövcud idi. Türk millətinin qardaşlıq duyğularına əsaslanan bu münasibətlər XX əsrin əvvəlində artıq dövlətlərarası əməkdaşlığa əsas olmuş, siyasi-hərbi əlaqələrin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Balkan savaşlarında, I Dünya müharibəsində Türkiyənin iştirakı qoyulmuş qadağalara, təzyiqlərə baxmayaraq Azərbaycan türklərini hərəkətə gətirdi, milli və dini hissələrin təsirindən xalqımız öz qan və din qardaşlarına mümkün köməyi etməyə çalışdı.

1912-1913-cü illərdə Azərbaycanda türk ordusuna yardım üçün ianələr toplanılır, gənclər çar çinovniklərinin nəzarətindən qaçaraq İstanbula gedir, Qafqaz könüllü hissələrinə yazılırdılar. Bu gənclərdən biri də milli şairimiz Əhməd Cavad idi. Hüseyn Baykaranın qələmə aldığı "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" kitabında bu barədə kifayət qədər məlumatlar var.

1937-ci ilin repressiyasından yaxa qurtara bilməyən Əhməd Cavada ünvanlanan suallardan biri də onun Türkiyəyə gedərək müharibədə iştirak etməsi ilə bağlı idi. Ona bu barədə ünvanlanan suala Əhməd Cavad belə cavab verirdi: "Bəli, mən 1912-ci ildə Türkiyədə oldum. Mən oraya onun üçün getdim ki, türk-balkan savaşında türk ordusunda könüllü iştirak edim. Mən Türkiyəyə Batumda pasport alışı-verişi ilə məşğul olan bir yunandan aldığım fars pasportu ilə getdim. Mənimlə birlikdə türk ordusunda iştirak etmək üçün İdris Axundzadə, Əli (soyadı yadımda deyil) və İsa Əlizadə getdi. Biz hamımız könüllü hissələrə qatıldıq. 1913-cü ilin yazında mən Rusiyaya döndüm".¹

Balkan savaşında Türkiyəyə ilk siyasi dəstəyi 1912-ci ildə Müsavat Partiyası verdi və türk həmrəyliyindən doğan ilk bəyanatını müsəlman dünyasına ünvanladı. İstanbulun "Səbilür-Rəşad" məcmuəsində dərc olunan bəyanatda deyilirdi: "Dindaşlar! Bilin və agah olun ki, yeganə ümidimiz və nicat çarəmiz Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Cəmi aləm bilir ki, islam xilafətinə sahib olan Türkiyəyə qarşı bu müharibəni Balkanın ufaq və kiçik hökumətləri elan etməmişlər. Çünki şir nə qədər zəif olsa da, çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət etməzlər. Bu işləri işləyən, insanıyyət düşməni və "dünya jandarmı" ləqəbi ilə məşhur olan şimal ayısı Rusiya hökumətidir ki, hər gün tibb ləvazimatı, həkimlər və könüllülər adı altında bölük-bölük nizamilər göndərir".

Müharibənin dəhşətlərindən yaxa qurtarıb, məcburi köçkünlük halı yaşamağa məcbur olmuş, üzünü Güney Qafqaza tutan türklərə ilk maddi-mənəvi

¹ C.Qasımov. "Əsrin qiyamət çağı". Bakı. 1997. səh.76.

yardımı da azərbaycanlı messenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev etdi. Balkan türklərinin ev-əşiksizliyini, maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün edilən müraciətlərə Hacı Zeynalabdin Tağıyev müsbət cavab verdi, maddi kömək göstərdi.

Hələ 1913-cü ilin sonlarında Hacı Zeynalabdin Tağıyev təmsilçilərindən birini Türkiyəyə göndərərək fabrikində istehsal olunan parçaları Türkiyə ordusuna satmaq üçün danışıqlar aparmışdı. Bu ticari əlaqədə iştirak edən Trabzon valisi Türkiyə Hərbiyyə Nazirliyinə danışıqların sərfəli şərtlərlə aparıldığını, əgər razılıq əldə olunarsa, bunun həm orduya, həm də "əcnəbiyyədə yaşayan dindaşlarımızın mənfəəti" üçün xeyirli olacağını yazırdı.²

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin bu əlaqələri çar çinovniklərinin, xəfiyyə İdarəsinin diqqətindən yayınmamış, "Türk şponu" kimi nəzarətə götürülmüş, Türkiyə ilə əlaqəli şəxslərin cinayət işlərində adı hallandırılmışdı. Türkiyənin 1-ci Dünya müharibəsinə qatılması Azərbaycan ziyalıları tərəfindən qəbul edilmir, bu savaşın türk xalqına faciələr gətirəcəyi düşünülürdü. Avropada müharibənin ilk günlərində, 1914-cü ilin 9 avqust tarixli sayında "Bəsirət" qəzetində kommunist Mustafa Sübhinin "Türkiyənin daxili işləri" başlıqlı məqaləsində Türkiyənin üzərində savaş ruzigarının əsdiyi barədə xəbər verilirdi. Bu yazısında M.Sübhini bu türk qəzetlərinin müharibəni təbliğ etdiyini yazırdı. M.Sübhinin bu məqaləsinə cavab olaraq "İqbal" qəzeti həmin günün səhərisi "Türkiyə və Avropa müharibəsi" başlığı ilə məqalə dərc etdi. Məqalə müəllifi M.Sübhinin yazdıqlarının əksini sübut etməyə çalışır, İstanbul mətbuatının sülhü təbliğ etdiyini əsaslandırmağa çalışırdı.

Ancaq Türkiyə sonu bəlli olmayan bu savaşa, müttəfiqi Almaniya tərəfindən sürükləndi.

Təəssüf ki, bu savaş Türkiyəyə daha çox hərbi-siyasi uğursuzluqlar gətirdi, dünyanın müxtəlif cinahlarında savaşan türk əsgərləri tək şəhid olmadı, əsir həyatı yaşadılar.

1914-cü ilin dekabrından başlayaraq Qafqaz cəbhəsində Rusiya ilə döyüşən türk ordusunun əsir alınan əsgər və zabidləri olduqca ağır şəraitdə yaşamaq uğrunda mübarizə aparmalı oldular. Əsir alınanları Rusiyanın müxtəlif həbs düşərgələrinə aparmaqla yanaşı, mülki türk vətəndaşlarını Bakının müsəlman əhalisinin gözü qarşısında nümayişkaranə şəkildə Xəzər dənizindəki Nargin adasına daşıyırdılar. Nargində tək hərbi əsirlər deyil, Şərqi Anadolunun rus işğalına məruz qalmış Qars, Ərzurum, Ərdəhan bölgələrində yaşayan mülki əhali də yerləşdirildi. Onların arasında qocalar, qadın və uşaqlar da vardı. Hərbi düşərgədə almanlardan, avstriyalılardan, bolqarlardan olan çeşidli millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı, 10 minə yaxın türk vətəndaşı da öz talelərini yaşayırdı. İçərilərində qoca, qadın, uşaq olan türk əsirlərinin şəhər əhalisinin gözü qarşısında keçidini təşkil edən çar Rusiyası çinovniklərinin hərəkətləri milli düşüncəli ziyalıların, ruhanilərin, sahibkarların çox ciddi narazılığına səbəb olurdu. Ərzurumun işğalına "kafirələr"

² Betül Aslan. "Qardaş köməyi və Bakı müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsi". 2000. səh.67

tərəfindən dualar oxuyan ruhani təbəqənin də dini hisslərinə toxunan bu cür hərəkətlərin qarşısının alınması üçün gizli müzakirələr keçirilməyə başlandı və Bakıda **"Qardaş köməyi", "Möhtaqlara kömək", "Türk əsirlərinə yardım komitəsi"** və bu kimi bir neçə cəmiyyətlər yaradıldı.

Əsası 1905-ci ildə qurulmuş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti öz fəaliyyət istiqamətini dəyişərək Güney Qafqazdan Şərqi Anadoluya yönəltdi, kimsəsiz uşaqların Bakıya, Şəkiyə, Gəncəyə, Şuşaya gətirilməsi işini təşkil etdi. Xosrov Paşa Sultanovun rəhbərlik etdiyi, mərkəzi Tiflisdə qərarlaşan komitənin 1916-1917-ci ili əhatə edən fəaliyyəti nəticəsində yüzlərlə Anadolu körpəsi uşaq evlərinə verildi, onların təhsili, sağlamlığı, normalara uyğun qidalanması həyata keçirildi. Təkcə körpələr deyil, rus-erməni vəhşiliyindən əziyyət çəkən ahıllar, xəstələr də qayğı ilə əhatə olundular. Bu barədə həm Türkiyə, həm də Azərbaycan arxivlərində kifayət qədər sənədlər saxlanılır. Mərkəzi Tarix Arxivinin 335-ci fondundakı iki qovluqda Azərbaycan türklərinin Anadoluya etdikləri yardımlar, kimsəsiz körpələrin axtarışları, onların toplanılması işini və ölkəyə gətirilib yerləşdirilməsini özündə ehtiva edən 200-dən artıq sənəd mövcuddur.

Xeyriyyə Cəmiyyətinin ən ümdə məramlarından biri də Nargin adasında məhkumluq həyatı yaşayan türk əsgər və zabıtlərini qaçıdırıb, onları müxtəlif bölgələrdə təhlükəsiz şəraitdə yerləşdirməkdən ibarət idi. Azərbaycanın vətənpərvər övladlarının Nargindən türk əsirlərinin qaçırılması faktları barəsində açdıqları cinayət işləri, xəfiyyə məlumatları da bu tədqiqatda konkret arxiv məlumatları əsasında qələmə alınıb.

Nargin adasından qaçırılan əsirlərin bir çoxu Osmanlı ordusunda mühüm hərbi işləri həyata keçirdiklərindən, onların döyüş təcrübəsindən yararlanmaq, erməni-rus birləşmələrinə qarşı müqavimət təşkil etmək də planlara daxil idi.

Həmçinin Azərbaycanın milli mövqedə dayanan siyasətçiləri, ziyalıları, sahibkarları, xalqımızın milli dövlət qurmaq arzusunun gerçəkləşməsinin yaxın zamanlarda reallaşacağına inanır, geniş fəaliyyət planları həyata keçirirdilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu cür fəaliyyət planlarına Türkiyə ilə geniş spektrli siyasi hərbi əməkdaşlığın qurulması da daxil idi. 1914-cü ilin əvvəlində Fətəli xan Xoyskinin qardaşı Aslan bəy Xoyski Türkiyəyə gedərək, Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinin yaradacaqları müstəqil cümhuriyyətə dəstək istəmişdir. Rusiya hüduqlarında yaşayan müsəlman türklərin öz dövlətlərini qurmaq planları Türkiyənin siyasi-hərbi dairələrində müzakirə mövzusu idi. I Dünya Savaşının ilk illərində Türkiyənin İttihad və Tərəqqi Komitəsinin baş məsləhətçisi Ömər Nacinin təşəbbüsü ilə Cənubi və Şimali Azərbaycanın vahid dövlətdə birləşdirilməsi ideyası müzakirəyə çıxarıldı və qərar qəbul olundu. Bu bir çox sovet və Qərb müəlliflərinin iddia etdiklərinin əksinə olaraq pantürkizm və panislamizm məsləhətdən uzaq bir ideya idi. Burada məqsəd bir-birindən ayrı düşmüş Azərbaycan türklərinin tarixi haqlarının bərpası idi ki, bu ideyanı reallaşdırmaq işində Türkiyə öz qardaş mövqeyini ortaya qoyurdu.

1918-ci ildə Azərbaycan tarixində çox böyük ictimai-siyasi hadisələr baş verdi, Azərbaycanın mövcud coğrafi məkanlarında, onun paytaxtı olan Bakıda bolşevik-erməni birləşmələri 31 mart soyqırımı törətdilər, 30 min Azərbaycan türkü qətlə yetirildi. Milli təsisatlar sıradan çıxarıldı, xalqa qarşı törədilən bu cinayətin mahiyyətində Azərbaycanda milli dövlət qurulmasının qarşısının alınması və Rusiya bolşeviklərinin Bakı neftinə şəriksiz sahiblik iddiası dayanırdı.

1918-ci ilin mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında həlli müşkülə çevrilən çox məsələlər var idi. Onlardan ən önəmlisi Cümhuriyyətin paytaxtı Bakının bolşevik-daşnak birləşmələrinin nəzarətində olması idi. Bir tərəfdən Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin "Qırmızı Qvardiya"sı yaranmış şəraitdən istifadə edərək Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Kürdəmir kimi yaşayış məntəqələrini dağıdıb Gəncəyə doğru hərəkət edir, digər tərəfdən isə Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücum edən Andranik eyni istiqamətdə irəliləməyə hazırlaşdı. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə çarə vardır - Türkiyə. Ümidlər oraya dikilmişdir".

1918-ci ildə Azərbaycanı erməni-bolşevik istilasından, qətlialmlardan qurtarmaq üçün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq türk ordusu sərhədləri aşaraq Azərbaycana gəldi. Türkiyənin hərbiyyə naziri, baş komandan vəkili Ənvər Paşanın səyi ilə yaradılan, Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak və ingilis hərbi birləşmələri ilə aparılan yarımillik savaşa böyük fədakarlıqlar göstərdi. Vaxtilə Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları tərəfindən Nərgindən və Rusiyanın başqa həbs düşərgələrindən qurtarıdıkları əsir türklər də Qafqaz İslam Ordusu tərkibində döyüşlərdə iştirak etdilər. Müxtəlif tarixi sənədlərdən bəlli olur ki, əsirlikdən qaçırılmış 300 nəfər türk əsgər və zabiti Azərbaycanın istiqlal savaşında qardaş köməyi göstərmişlər. Azərbaycanın milli-hərbi qüvvələri, çoxsaylı könüllüləri ilə bir səngərdə döyüşən, eyni dildə döyüş komandası alan Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində vuruşan türk ordusunun 1140 nəfəri şəhid oldu. Anadolu əsgəri və zabitinin tökülən qanları indi və bu gün də Azərbaycanın çeşidli bölgələrində yaşayır, **"Türkün qəbri sarmaşılıq məzarlar"** kimi xalqın yaddaşındadır. Bakını Azərbaycandan ayırıb, onu "müttəfiqlərin neytral vilayəti" kimi görən, Azərbaycanı başsız bədənə çevirmək planını həyata keçirmək istəyənlər Azərbaycan-türk ordusu qarşısında yenildilər. Türkiyənin və Azərbaycanın qəhrəman oğulları şərəfli tarix yazdılar və 1918-ci ilin sentyabrın 15-i Bakı işğaldan azad olundu. Qafqaz İslam Ordusunun müstəqilliyimizin əldə olunmasında iştirakı Azərbaycan və Türkiyə arasında ilk hərbi əməkdaşlıq tarixinin əsasını qoydu.

Əsəri yazan zaman müəllif kimi qarşıma qoyduğum ən mühüm məqsəd də 1914-1918-ci illərdə Türkiyə və Azərbaycanın ortaq tarixi üçün şərəfli səhifələri qələmə alıb, qardaş yardımlaşmalarını tədqiq etmək olub. Türk əsirlərinin Azərbaycan türkləri tərəfindən qaçırılması, onları himayə edərək bölgələrdə

yerləşdirilməsi mövzusunda Azərbaycan tarixşünaslığında demək olar ki, geniş toxunulmayıb, ayrı-ayrı tarixçi alimlərimizin tədqiqatında hadisələrə epizodik şəkildə yer verilib. Nargin adasında türk əsirləri, onların ağır vəziyyəti barəsində ilk dəfə mətbuat tariximizin sanballı tədqiqatçısı, ağsaqqal jurnalistimiz Şirməmməd Hüseynov Nəriman Nərimanovun "Hümmət" qəzetində dərc etdirdiyi "**Nargin cəzirəsi**" məqaləsini çap edərək toxunub. Məhsuldar tədqiqatçımız, professor Musa Qasımlı "**I Dünya müharibəsində Böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti**" monoqrafiyasında əsirlər və bu əsirlərə Azərbaycan xalqının göstərdikləri kömək barəsində faktoloji elmi məlumatlar əksini tapmışdır. Mərhum yazığımız Qılman İlkin "**Türk ordusu Bakıda**" xatirə kitabında çox maraqlı faktlara, dəlillərə toxunaraq o dövrün şahidlərinə, mətbu orqanlarda dərc olunan yazılara istinadən türk əsirlərinə göstərilən köməkdən, kimsəsiz uşaqların yetim evlərində yerləşdirilməsindən, onların təhsilləri ilə bağlı görülən işləri yazıya almışdır.

Professor Firdovsiyyə Əhmədovanın müsahibələrində də bu mövzuya toxunulub, bu fakta Türkiyə-Azərbaycan arasında qardaşlıq, milli həmrəylik elementi kimi dəyər verilib.

Müxtəlif arxivlərdə 1918-1920-ci illər mətbuatını tədqiq etdiyim zaman Anadoluya Azərbaycan köməyi barəsində və Nargin adasında saxlanılan türk əsirləri ilə bağlı aram-aram əldə etdiyim, qarşıma çıxan faktları, publisistik qeydləri toplayıb, geniş həcmdə işləməyə qərar verdim. Araşdırmam zamanı Türkiyə tarixçilərinin də bu mövzu ilə əlaqəli bəzi təhqiqatlarını da əldə etdim. Çox təəssüf ki, Türkiyə mətbuatının bu mövzu ilə bağlı çap etdirdiyi məqalələr real tarixi faktlarla zəngin deyil. Səbəbi isə geniş şəkildə tarixçilərin bu məsələni öz araşdırmalarına daxil etməməsidir. Durdu Mehmet Burakın "Kostamonu" dərgisində çap etdirdiyi "Kostamonu millət vəkili Xalit bəyin Rusiya və digər ölkələrdə qalan türk əsirləri ilə əlaqəli çalışması" məqaləsində Nargin adasındakı əsirlərin sayı, vəziyyəti və onların bir qisminin Azərbaycanın vətənpərvər oğulları tərəfindən qaçırılması yazıya alınıb. Qutlu Cəmilin 1999-cu ildən Ərzurumda doktorluq işi üzrə hazırladığı "I Dünya savaşındakı türk savaş əsirləri və bunların yurda dönmələri, fəaliyyətləri" elmi araşdırması təəssüf ki, nəşr olunmayıb. Yusif Akçuranın Rusiyaya səfər edərək türk əsirlərinin yerləşməsi, onların sayı, azad olunması barəsindəki fəaliyyəti də Türkiyə tarixçiləri tərəfindən araşdırılmışdı. Çapa Məsudun 1989-cu ildə nəşr etdiyi "Qızıl Ay" (Hilali-Əhmər) kitabı Yusif Akçuranın fəaliyyətinin bu istiqamətini əhatə edir.

Doktor Betül Aslanın geniş, əhatəli araşdırmalarının nəticəsi olaraq çap etdirdiyi "Qardaş köməyi" kitabı I-ci Dünya Savaşı boyunca Azərbaycan xalqının Anadolu insanına etdiyi yardımlar, müxtəlif təşkilatların, xeyriyyə cəmiyyətlərinin bu yoldakı fəaliyyətlərini özündə əks etdirir. Üç bölümdən ibarət olan kitab 1905-ci ildən sonra Azərbaycan türklərinin milli oyanış dönəmi başlayır, Balkan və Çanaqqala savaşlarında Azərbaycan xalqının könüllü dəstələr yaradaraq türk

əsgərləri ilə çiyin-çiyinə döyüşlərə qatılması xatırlanır, sonra Birinci Dünya Müharibəsi dönməsi tədqiq olunur. Savaştan əziyyət çəkən, öz yurd-yuvasından olan köçkünlərə, ata-anasız qalmış körpələrə, Nargin adasındakı əsirlərə edilən qardaş köməyi arxiv sənədləri ilə oxucuya çatdırılır və yeni faktlar elmi dövriyyəyə gətirilir. Qars, Ərzurum, Van, Həsənqala, Bəyazid, Muş bölgələrində ermənilərin Anadolu türklərinə qarşı törətdikləri qanlı olayların qarşısını almaq üçün Azərbaycan türklərinin gizli təşkilat yaradaraq mübarizə aparmaları da əsərdə əksini tapıb.

Türkiyə tarixçisi, professor Cəmaləddin Taşkıranın qələmə aldığı "**Birinci Dünya Savaşında türk əsirləri**" kitabı da problemin işıqlandırılması üçün əhəmiyyətlidir. Kitabda müxtəlif ölkələrin arxiv sənədlərinə, Qızıl Xaç Cəmiyyətinin raportlarına, əsirlərin ailə üzvlərinə yazdıqları məktublara istinadlar var və bu əsərin elmi dəyərini artırır. Əsərin Azərbaycan oxucusu, elmi araşdırmalarla məşğul olanlar üçün əhəmiyyəti Nargin adasına edilən səyahətdir.

Səlcuq Qızıldağın 2007-ci ildə çap etdirdiyi "Sarıqamışdan Sibirə qədər Nargin" kitabı Alptəkinin timsalında bir Anadolu ailəsinin Nargində yaşadığı iztirablar, çətinlikləri əhatə edir. Məhz bu Anadolu ailəsi Azərbaycan türklərinin köməyi ilə əsirlikdən azad olmuşdur. Lakin Bakının xəfiyyə polisi onların izinə düşür, yenidən onlar məhbus həyatı yaşamağa olurlar. Bu dəfə cəzalandırılanlar İrkutska, oradan isə Vladivostoka göndərilir.

Tuğ-general Ziya Yerkökün yazdığı 1850 səhifəlik "Cəhənnəm adası Nargin" xatirəsi əsasında sənədli film hazırlayan Türkiyənin Turizm və Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan və Türkiyə arasında qardaşlığın, dostluğun tarixi kökləri barəsində kifayət qədər gərəklili bir iş ortaya qoyub. Filmdə Nargində əsir həyatı sürmüş 11 əsirin xatirələri də lentə alınıb və görkəmli tarixçilərin açıqlamaları əksini tapıb. Türkiyə, İngiltərə, Rusiya dövlət arxivində olan sənədlər də filmin gedişində izlənilir. Nurullah Yerkök atası tuğ-general Ziya Yerkökün əsir həyatından söylədiklərini dilə gətirir, əsirlərin çətin durumunu anladır.

Türkiyə mətbuatı Nargin adasında türk əsirləri barəsində xeyli sayda məqalələr çap etmiş, bu mövzunun gündəmdə qalması, araşdırılması üçün fəallıq nümayiş etdirmişdir. "İstiqlal" qəzeti 3 aprel 2007-ci ildə Betül Vergülün "İlanlı Nargin", "Hürriyyət" qəzeti 27 yanvar 2008-ci ildə, "Nargin şəhətlilik olsun" məqalə-araşdırmalarını, "Xəbər-3", "Xəbər-7 son" saytları isə müxtəlif səpkili informasiyalar dərc etmiş, problemə toxunmuşlar. Sarıqamış Dayanışma Qrupu üzvlərinin Azərbaycandan aldıkları məlumatlar əsasında Nargində təhqiqat aparmalarını da bu sıraya daxil etmək olar.

Mövzunun təhqiqatı üçün mətbuatda dərc olunan yazılardan geniş şəkildə istifadə etməyi qarşıya məqsəd qoyduğumdan araşdırmaları gələcəkdə də davam etdirmək niyyətindəyəm. Hesab edirəm ki, Nargin adasındakı türk əsirlərinin, yaralıların, qoca və uşaqlarının qaçırılmasını həyata keçirən, təhlükədən çəkinməyən Azərbaycanın milli düşüncəli övladlarının fəaliyyəti Türkiyə-

Azərbaycan dostluğunun, qardaşlığının real tarixi faktıdır. Bu real tarixi hadisə geniş təhqiqata cəlb olunmalı, Türkiyə və Azərbaycan insanı təqribən bir əsr öncə türk millətinin bir-birinə çiyin verərək necə məşəqqətlərdən gəlib keçdiyini, bu qardaşlığın tarixi köklərini bilməlidir.

Mövzu üzərində işləyən zaman Mərkəzi Dövlət Arxivinin müxtəlif fondlarında, köməkçi fondlarda saxlanılan sənədlərdə Nargin adasından qaçan, qaçırılan əsirlərin taleyi ilə bağlı məlumatları ümumiləşdirməyə çalışmışam. Müxtəlif vaxtlarda qaçan hərbi əsirlərin siyahısını da həmin sənədlər əsasında hazırlayaraq araşdırmaya əlavə etməyi məqsədəuyğun hesab etdim. Həmçinin o dövrün mətbu orqanlarında, məxsusi olaraq "Bəsirət", "İqdam", "Hümmət", "Açıq söz" qəzetlərində çap olunan publisistik yazıların, informasiyaların təhqiqata daxil olunmasını həyata keçirməklə, əsirlərin taleyi ətrafında daha geniş məlumat bazasının yaradılmasına çalışmışdım. Hesab edirəm ki, ilk dəfə olaraq geniş təhqiqata cəlb olunan bu mövzu gələcəkdə yeni fakt və sənədlərlə zənginləşdiriləcək, daha dolğun əsərlər yazılacaqdır.

Əsirlər, onların sayı və vəziyyəti

1914-cü ilin iyun ayında bəşəriyyət tarixində öz miqyasına, hərbi əməliyyatlara cəlb olunan dövlətlərin tərkibinə və qurbanların sayına görə, o vaxtadək görünməmiş ən böyük savaş - Birinci Dünya müharibəsi başlandı. Müharibənin başlanmasının səbəbkarı Almaniya, İngiltərə, Avstriya, Macarıstan və Rusiya idi. Sonradan global xarakter alan bu müharibədə 38 ölkə iştirak edərək, mənəfət savaşını uğrunda döyüşməli oldular. Almaniyanın hərbi-strateji müttəfiqi kimi Türkiyə sonu və nəticələri bəlli olmayan müharibəyə başladı və bütün dünya müsəlmanlarına müraciət edərək cihad elan etdi. Türkiyə Rusiya ilə müharibədə Zaqafqaziya və Dağıstandakı müsəlman xalqlarının köməyinə ümid bəsləyir, ən böyük ordu hissələrini Qafqaz cəbhəsində yerləşdirirdi. Türkiyənin müharibədə iştirakı daha çox Almaniyanın mənafeyi və maraqlarına cavab verirdi, çünki bu, rus ordusunun xeyli qüvvəsini Qafqaz cəbhəsinə cəlb etməklə almanların Avropa cəbhələrindəki hərəkətlərini asanlaşdırırdı. Türkiyənin Qafqaz cəbhəsində yerləşdirdiyi hərbi qüvvələrin sayı 190 min nəfər idi.

1914-cü ilin noyabrın əvvəllərində Türkiyənin 3-cü ordusu Ərzurum-Sarıqamış istiqamətində hücum keçdi, qoşunlar Batum vilayətinə daxil oldular və Acarıstanadək irəlilədilər. Burada ruslara qarşı ayağa qalxmış müsəlman acarlar türk ordusunu sevinclə qarşıladılar. İlk qazanan müvəffəqiyyətdən ruhlanan və buna böyük əhəmiyyət verən Ənvər Paşa orduya komandanlığı şəxsən öz üzərinə götürdü və böyük hücum başlamaq əmri verdi. Türk ordusunun başlıca vəzifəsi rusların dayaq məntəqələri yerləşən Qars və Sarıqamışı ələ keçirmək idi.

Ordu komandanı Ənvər Paşa düşməyə yandan və arxadan zərbə vurmaq üçün soyuq qış ayında, hərbi texnikanın, azuqənin yetərinə olmadığı bir dövrdə Sarıqamış hərəkətinə qərar verdi. Dekabr ayının 21-də hərəkətə başlayan türk ordusu Sarıqamışda böyük məğlubiyyətlə üzləşdi, 9-cu hərbi birləşməsi bütünlüklə düşməyə əsir düşdü. Soyuqdan donaraq ölən, çətin hava şəraitində düşməyə heç bir müqavimət göstərməyərək şəhid olan əsgərlərin sayının 30 mindən 90 mindək olduğu Türkiyə tədqiqatçılarının araşdırmalarında və müxtəlif məlumatlarda əksini tapıb. Rus qaynaqlarında Sarıqamış hərəkətində türklərin 11 min itki verdiyi, 3 min 500 nəfərin isə əsir alındığı bildirilir. Türkiyə mənbələrinə görə isə Sarıqamışda əsir alınanların sayı 7 min nəfərdir. Rus ordusu Sarıqamış hərəkətindən sonra Ərzurum, Qars, Ərdəhan bölgələrində apardıqları hərbi əməliyyat nəticəsində xeyli sayda insanları qətlə yetirib dinc əhaliyə qarşı soyqırım hərəkətləri törətdilər. Bu işdə ruslara bölgənin silahlı erməniləri, Daşnaksütyun Partiyasının hərbi birləşmələri köməklik etdi. Ermənilər onlar üçün rus hərbiçilərinin yaratdıqları münasib şəraitdən istifadə edərək Qars, Ərzurum bölgəsində müsəlmanlar üçün əsil "qan hamamı" qurdular.

Birinci Dünya müharibəsinin gedişi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyətinə əsaslı surətdə təsir etmiş, ümumtürk həmrəyliyi fonunda milli qüvvələrin fəallığı

artmışdı. Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatların başlanılmasından çox da vaxt ötməmiş, ilk türk əsirlərinin Tiflisə və Bakıya gətirilməsi də hadisələrin gedişinə, istiqamətinə təsir edirdi. Tiflis yaxınlığındakı Naftluq dəmiryolu stansiyasına 1914-cü il dekabrın 31-də 7 zabit, 88 kiçik rütbəli hərbi, 1915-ci illərin başlanğıcında isə 1200 əsgər və 120 zabit əsir qiyafəsində gətirildi. 1915-ci il yanvar ayının 2-də Qarsdan 1148 nəfər əsir bu sıraya əlavə edildi ki, onların 10 nəfəri yüksəkçinli hərbi idi.

I Dünya Savaşı xronologiyasını bütünlüklə özündə ehtiva edən rusca nəşr olunan "Kaspi" qəzeti türk əsirlərinin ilk sayı barəsində 1914-cü ilin dekabr ayı və 1915-ci ilin yanvar, fevral aylarında məlumatlar çap edir, rus ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatlarını oxuculara çatdırırdı.

Qəzetin "Tiflisdən" rubrikası altında əksini tapan məlumatda qeyd olunurdu ki, Qars ətrafında yanvarın ilk günlərində 523 nəfər əsgər və 4 zabit əsir alınıb Nargin adasına yola salınmışdı.³

"Kaspi" qəzeti müharibə xəbərlərini "Tiflisdən", "Türkiyə cəbhəsi", "Müsəlmanlar və müharibə", "Teleqram", "Bakı və müharibə" rubrikası altında nəşr etdirir, informasiyaları Tiflisdə olan müxbirin verdiyi məlumatlar əsasında hazırlayırdı.

Bu əsirlərin içərisində mülki vətəndaşlar, qocalar, uşaqlar da var idi. Türk əsirlərinin içərisində ölüm faktları artmış, yoluxucu xəstəliklər baş alıb gedirdi. Əsirlər içərisində xeyli yaralı vardı.

"Bakı və müharibə" sərəlvəsi altında çap olunan informasiyada 1915-ci ilin yanvarın 13-də cəbhədən Bakıya 750 yaralı əsir gətirildiyi faktı əksini tapır. Bu yaralı əsirlərin 400 nəfəri Bakının müxtəlif hospitallarında, o cümlədən Nargin adasına yerləşdirilmiş, 350 nəfər isə Vladıqafqaz dəmir yolu vasitəsilə Rusiyanın müxtəlif əsir düşərgələrinə göndərilmişdir.⁴ Tiflisdən Bakıya əsirlər müxtəlif qatarlar vasitəsilə göndərilirdi. 1915-ci ilin mayın 11-də 4 nömrəli poçt qatarında Tiflisdən Bakıya 27 zabit və 190 müxtəlif çinli zabit heyəti gətirildi. Zabitlərdən ikisi avstriyalı idi.⁵

Kütləvi halda yoluxucu xəstəliyə mübtəla olmuş əsirlər üçün Naftluq çölündə 500 çadır qurulmuşdu, önlənər qardaşlıq məzarlığında torpağa tapşırılırdı. Önlənlərin günbəgün artdığı bir vaxtda meyitlərin hər biri üçün ayrıca qəbir qazmaq problemə çevrildiyindən, onları toplum halında qazılmış xəndəyə doldururdular. Bəzən elə olurdu ki, torpaq dərin qazılmadığından meyitlərin üstü açıq qalırdı. Belə bir vəziyyətin yaranması əhalinin ciddi narazılığına səbəb olur, milli və dini hissələrin gərginləşməsinə əsas yaradırdı. Əsir türklərin dəfni ilə məşğul olan şəxslər hökumətdən qəbirlərin qazılması, şəriətə uyğun bükülməsi və torpağa

³ "Kaspi". 10 yanvar 1915-ci il. № 7

⁴ "Kaspi". 14 yanvar 1915-ci il. № 10

⁵ "Kaspi". 12 may. № 103

tapşırılması işinə görə pul tələb edirdilər. Bu pul onlara çatmadığından ölümlər təhqiramiz bir vəziyyətdə qəbiristanlıqda atılır, ətrafı üfunət bürüyürdü.

Türk əsirlərinin nəşinə islam qayda-qanunlarından kənar baş verən hörmətsizlik Bakıda fəaliyyət göstərən "Qardaş köməyi"nin, müsəlman xeyriyyə cəmiyyətlərinin ciddi etirazı ilə qarşılandı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin türk hərbi əsirləri üzrə təyin olunmuş nümayəndəsi İsmayıl bəy Səfərəlibəyov Tiflisə gələrək qardaşlıq qəbiristanlığına baş çəkdi, vəziyyətlə tanış oldu. Həqiqətən də deyilənlər doğru idi. Ciddi təhdidlərdən sonra ölümlərin dəfni üçün məsul olan şəxslər bu işdən uzaqlaşdırıldı, xəstələr müxtəlif xəstəxanalarda yerləşdirildi. Həkimlərin çoxunun ermənilərdən ibarət olması xəstələrin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Türk tarixçilərinin araşdırmasından bəlli olur ki, mədə ağrısından, soyuqdəymədən öz gücünü itirmiş, gözləri zəifləmiş xəstələrdən 200 nəfəri erməni həkimlər tərəfindən kor edilmişdi.

Rus hərbi birləşmələrinin, silahlı ermənilərin bu bölgələrdə müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınları dayandırmaq üçün Azərbaycanın milli təfəkkürlü ziyatçıları bir araya gəldilər, vəziyyət təhlil olundu, çıxış yolları arandı. Əlimərdan bəy Topçubaşov və sahibkar Ağabala Quliyev Tiflisə, Əlahəzrət imperatorun Qafqaz canişinliyinə 1915-ci ilin 24 yanvarında müraciət edərək, görüş istədilər. Görüşün nəticəsi olaraq elə həmin ay Qarsa gedərək bölgədəki vəziyyətlə tanış oldular, müsəlmanların çətin durumu barəsində canişinliyə məlumat verdilər. Bu görüşün nəticəsi olaraq yurd-yuvasından didərgin düşənlərə, kimsəsizlərə, yaralı əsir türklərinə azərbaycanlıların yardım etmələri barəsində canişinliyin razılığı alındı.

Anadolu türklərinə qardaş köməyi ilə bağlı Türkiyə tarixşünaslığında, mətbuatında kifayət qədər məlumatlarla yanaşı, Əlimərdan bəy Topçubaşovun xüsusi missiya ilə Tiflisə, Qafqaz canişinliyinin naibi Qrandulun görüşünə getməsi barəsində də məlumatlar əksini tapıb. "**Ergenekon yolu**" jurnalının 1961-ci il ilk sayında Məmməd Sadiq Aranın "**Qardaş köməyi**" məqaləsi xüsusi maraqla doğurur. Məqalədə deyilir ki, Anadoluda fəlakətlərlə, müharibənin dəhşətləri ilə təkbəşinə qarşı-qarşıya qaldığımız vaxtlarda, Ərzurum, Ərzincan, Trabzon, Rizə və digər Anadolu vilayətləri rus ordusunun işğalına məruz qaldığı dövrlərdə Azərbaycan türkləri bizi yalnız, köməksiz qoymadı. Məhz türklər üçün belə ağır vaxtlarda Azərbaycan cəmiyyəti xeyriyyəsi gizli tədbirlərdən əlavə rus çarının Tiflisdəki naibi Qrandulun yanına Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə xüsusi heyət göndərilmişdi. Həmin nümayəndə heyəti türklərə qarşı aparılan bu vəhşiliklərin qarşısının alınması tələbini qoymuşdu. Lakin Rusiya hökuməti onlara aşağıdakı cavabı vermişdi: *"Siz qafqaziyalı müsəlmanlar bizim düşmənlərimiz olan türklərə yardım etmək istəyirsiniz. Hərb içində olduğumuz vaxt Rusiya buna imkan verməz"*. Bu cavabdan sonra Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndə heyəti rus hökumətinə üçüncü dəfə bu məzmununda müraciət edir: *"Siz iki dövlət - Osmanlı imperatorluğu ilə Rusiya çarlığı hər b edirsiniz. Biz sizin düşmənlərinizə*

deyil, işğalımız altına aldığınız pərişan qardaşlarımıza insani və xeyir yardımı etmək istəyirik". Cəmiyyətin bu müraciətinə müsbət cavab verilmədikdə, nümayəndə heyəti yenidən Tiflisə gedir və çar naibinə gəncəli Ələkbər bəy Rəfibəyli belə deyir: *"Bu qədər milyonlarla təbəniş olan türk müsəlmanlarının sizin yanınızda heç xatiri sayılmazmı?"* Ələkbər bəy Rəfibəylinin emosional şəkildə dediyi bu sözlərdən sonra Qranduk onun əyləşməsinə xahiş edir və Anadolu türklərinə yardıma razılıq verir.

Qars və Ərzurumda yaranmış ağır vəziyyət, insanların günahsız qətlə yetirilməsi, köçkünlük həyatı yaşamaları, erməni-rus birləşmələrinin kəndləri talan etmələrini Rusiya Dövlət Dumasında bir neçə dəfə Yelizavetpol quberniyasından millət seçilmiş Məmməd Yusif Cəfərov qaldıraraq, ciddi ölçü götürülməsini tələb etdi.

Məmməd Yusif Cəfərov Qars və onun ətrafında baş verən cinayətləri sadalayaraq deyirdi: *"Bu vilayətlərdə hərbi əməliyyatlar başlandıqdan bəri müsəlman əhalisinə qarşı qətlər və qarətlər baş alıb gedir. Hakimiyyət orqanları müsəlman əhalisinin həyatını və əmlakını qorumaq üçün nəinki tədbirlər görməmiş, əksinə, bu əhalinin tar-mar olunmasına göz yumaraq, dolayısı ilə soyğunçuların və yırtıcıların cinayətkar əməllərinə rəvac vermişlər. Bu hallar ilk vaxtlar tək-tük baş verirdi, lakin sonralar bunların qarşısını almaq üçün tədbir görməmiş hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətsizliyi sayəsində kütləvi xarakter alaraq hər cür cinayətkarlarda belə bir fikir yaratmışdı ki, müsəlmanlara divan tutub cəzasız qalmaqlar olar".*

Bütün bu etirazlara baxmayaraq Qars və Ərzurumun işğalı ilə xeyli sayda mülki vətəndaş nəinki köçkünlük həyatı yaşadı, bir hissəsi Nargin adasında əsir oldu. Onların içərisində bütöv ailələr, ahıllar, xəstə və uşaqlar da vardı. Türk tarixçilərinin təqribi hesablamalarına görə, rusların nəzarətində 60-70 min nəfərə yaxın əsgər və zabit, 100 mindən çox mülki vətəndaş əsir həyatı yaşamalı olmuşlar. Bu sayda əsirlərin yalnız 10 min nəfərə yaxını Nargin adasında, yerdə qalanlar isə Rusiyanın içərilərinə, xüsusən isə Sibirin müxtəlif hərbi düşərgələrinə paylanılmışdı. Səmərqənd, Krasnoyarsk, Tula, Həştərxan, Tomsk türk əsirlərinin saxlanıldığı məkanlardır ki, bu məkanların sayının 25 olduğu türkiyəli araşdırmaçılar tərəfindən söylənilir. Vaqonlarda uzaq Sibirə, Urala və müxtəlif bölgələrə daşınan türk əsirlərinin konkret sayı barəsində heç bir məlumat yoxdur. 30-40 nəfərlik vaqona 100-150 nəfər əsir salınırdı ki, onları yalnız məkana çatandan sonra yoxlayır, ölümləri yaşamaq uğrunda mübarizə aparıb sağ qalanlardan ayırırdılar. Nargin adası da bu düşərgələrdən biri idi. Cəhənnəm adası, ilanlı ada kimi hər b tarixinin səhifələrinə düşən Nargində normal həyat üçün heç bir şərait yox idi. Nargində saxlanılan türk əsirlərinin sayı barəsində də dəqiq bir məlumat yoxdur. Belə ki, Türkiyə tarixçilərinin araşdırmalarına görə, adada 10 min, Sarıqamış Dayanışma Qrupunun hesablamalarına görə isə 15 min əsir mövcud olmuşdur.

Savaş meydanlarında əsir düşənlərin çəkdiyi ağrılar, ölümə üz-üzə dayanmaları, vaqonlara doldurularaq Rusiyanın hərbi düşərgələrinə göndərilmələrindən başlayırdı. Yaralı və xəstələrlə yanaşı, sağlam əsirlər də eyni vaqonda yol getməli olurdu. Onların üzərində nəzarətçi isə əsasən ermənilər qoyulurdu ki, bu da əsirlərin ac və susuz qalmalarına, fiziki işgəncələrinə səbəb olurdu. Bu bərdə "Türk ellərində xatirələrim" memuarının yazarı əsirlik həyatını yaşamış Fəxrəddin Ərdəğan geniş məlumatlar verir.

Osmanlı dövləti tərəfindən türk əsirlərinin say tərkibi, yerləşməsi, sağlıq durumunu öyrənmək üçün təlimata uyğun 1917-ci ilin avqustunda Rusiyaya gəlib araşdırma aparan böyük türk mücahidi Yusuf Akçuralının hazırladığı raportda "Təxminən 60, 70 min Osmanlının Rusiyada əsir həyatı yaşadığı" bəlli olur. Təbii ki, 60-70 min əsirin bütövlükdə hamısı əsgər və zabit deyildi, döyüş bölgələrindən köç etmiş və əsir edilmiş mülki şəxslər də bura daxil idi. Yusuf Akçuralının hazırladığı raportda Nargin adasının adı tez-tez çəkilir və burada sayı dəqiqləşməyən xeyli sayda əsirin mövcudluğu qeyd olunur.

Başlarına gətirilən bəlaları xatırladan əsirlərdən Hüsəməddin Tuğac "**Bir nəslin dramı**" memuarında üzləşdikləri çətinlikləri, rus və ermənilərin vəhşətlərini xatırlayaraq yazır: *"1915-ci ilin ilk ayının ikinci həftəsində idik. Elə indicə Kuybişevin adını daşıyan Samara stansiyasına gəlmişdik. Bir rus əsgəri həkimi vaqonumuza gəldi. Xəstə olub-olmadığımızı sordu. Demə, şəhəri tif xəstəliyi bürüyübmiş. Əsirləri ciddi nəzarət altına aldılar... Sonradan rus qəzetlərindən öyrəndik ki, o sıralarda müdhiş bir dram oynanılmışdı. Türk əsirləri heyvan saxlanılan vaqonlarda kilidli qapaqlar altında həftələrcə ac və susuz qalmış, açıqdan, susuzluqdan və xəstəlikdən ölüb getmişlərdi".*

Təsədüfən sağ qalmış Hüsəməddin Tuğac əsirlik həyatından sonra Gəncəyə gəlmiş, burada milli qüvvələr ilə əlaqə yaratmış, Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparmışdı. Türkiyənin Azərbaycana hərbi dəstəyi üçün Nağı bəy Şeyxzamanlı ilə birgə İstanbula gəlmiş, Qafqaz İslam Ordusunun formalaşmasında əməyini əsirgəməmişdi.

Aparılan tədqiqatlar və statistik göstəricilərə görə, 1917-ci il ərəfəsində Anadolunun müharibəyə məruz qaldığı bölgələrdən Güney Qafqaza 125 min nəfər qaçqın gəlmişdi və ümumən 200 min nəfər müharibədən əziyyət çəkən müsəlman qeydə alınmışdı.

"Hümmət", "Bəsirət", "Açıq söz" qəzetlərinin 1917-ci ildə həbsxana həyatı ilə bağlı dərc etdikləri məqalələrindən isə bəlli olur ki, bu həbs düşərgəsində 7 mindən çox türk əsiri məhkumluq həyatı yaşayıb. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, məlumatların adı çəkilən qəzetlərdə nəşrinədək Nargindən xeyli sayda əsgər və zabit azərbaycanlı vətənsəvər və millətçi qüvvələr tərəfindən qaçırılmış, onlar ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşdirilmiş, bir hissəsi isə Türkiyəyə yola salınmışdı.

Məsələnin insanı düşündürən və maraqlı olan tərəfi ondan ibarətdir ki, əsir düşərgəsi kimi niyə Xəzərin içərisində olan Nargin adası seçilmişdi?

Bakı arxipelaqının ən böyük adası olan Zirədə yerləşən Narginin ümumi sahəsi 3,5 kv. kilometrdir. Böyük Zirə (Nargin) adası Bakı körfəzini dənizdən ayırır, Abşeron yarımadasının cənubunda yerləşir. Nargin adasının uzunluğu 3,1, eni isə 0,9 kilometrdir, bitki örtüsü azdır. Körfəzi dənizdən ayıran ikinci ada Daş Zirədir ki, buna Vulf adası deyilir. Zirə sözü ərəbcə Cəzirə (ada) sözündən əmələ gəlmiş, Cəzirə sözündən "cə" sözlüüyü atıldığından tək Zirə sözü qalmışdı. Nargin və Vulf adalarının adı I Pyotrdan xatirədir. Belə ki, Pyotr onları xəritədə Fin körfəzində eyni adalara bənzətdiyindən bu cür adlandırılmışdı. Dənizdə gəmilərin hərəkətini izləmək üçün münasib bir yer kimi seçilən bu ərazi həbsxana üçün heç də pis yer hesab olunmurdu. Yazıçı, o dövrün məşəqqətlərini son əsərlərinə köçürən Qılman İlkin Nargin adasındakı həbsxananın XIX əsrdən mövcud olduğunu yazır: "O zamanlar bu adada tikili adına ancaq bir mayak vardı. Boz, daş-kəsəkli sahədə yabani otlar və atılmış bir neçə çürük balıqçı qayığından başqa heç bir şey nəzərə çarpmırdı. Həbsxananın özü isə taxtadan düzəldilmiş baraklardan ibarət idi. Pəncərələri olmayan bu baraklara işıq damdan açılmış pəncərələrdən düşürdü. Ayaq yolları da məhbusların yatdıqları barakların içərisində quraşdırılmışdı". Qılman İlkinin yazdığına görə, məhbusların qohum-əqrəbələri Nargin həbsxanasındakı dözülməz şəraitlə bağlı Hacı Zeynalabdin Tağıyevə müraciət etmiş, tədbir görülməsini ondan xahiş etmişdilər. Hacı Zeynalabdin yenidən tikdirib başa çatdırdığı dəyirman binasının içərisində düzəliş etdirərək 1910-cu ildə buranın həbsxana olmasını çar üsul-idarəsinin yerli təmsilçilərindən xahiş etmiş və bu təklif qəbul edilmişdi. Qılman İlkin vaxtilə həbsxana kimi istifadə olunan Narginin sonradan Birinci Dünya Savaşında yenidən diqqətə alındığını, əsirlər üçün istifadə edildiyini yazır.⁶

Professor Musa Qasımlı "Azərbaycana gətirilmiş Osmanlı hərbi əsirlərinin taleyi" məqaləsində rusların nədən Nargin adasını seçməsinə aydınlıq gətirərək yazır: "Osmanlı əsirləri Cənubi Qafqaza gətirilən kimi Rusiya imperatorunun köçürmə və sanitari ali komissarı A.P.Oldenburqski həm onların ağır vəziyyətindən, həm də göstərə biləcəyi təsirdən narahat olmuşdu. Buna görə də çarizm hakimiyyət orqanları türk əsirləri üçün həbs düşərgələrini əhalinin diqqətindən kənarə yaratmaq barədə düşünürdü".⁷

Adanın coğrafiyasından, təbii şəraitindən göründüyü kimi bitki örtüyü və içməli su qaynağı olmayan, minimum yaşayış şərtlərinə cavab verməyən bu məkanda yaşı 80-i keçmiş, həmçinin 2 yaşından 15 yaşına qədər körpələr necə məhkumluq həyatı yaşaya bilərdi? Sarıqamış Dayanışma Qrupu başqanı **Bingür Sönməzin** araşdırmasına görə, adada olan əsirlərin bir çoxu susuzluqdan, aclıqdan,

⁶ Qılman İlkin. "Türk ordusu Bakıda". səh. 13

⁷ "Ayna" qəzeti. 2 avqust 2000-ci il

həbsxananı bürümüş yoluxucu xəstəliklərdən və ilanların çalmasından dünyasını dəyişib.

Türkiyə tarixçisi Ramazan Balıçın Birinci Dünya Savaşı illərində apardığı araşdırmalara görə, 1915-ci ilin başlanğıcından, Nargin adasına 10 min əsir gətirilmiş, onlar heç bir yaşayış şəraiti olmayan 40 baraka yerləşdirilmişdi. Hər barakda 125 nəfər öz çətin məhkumluq həyatını yaşamışdır. Zaman-zaman sayları 10 mindən az olmayan bu əsirlər baxımsızlıq, tibbi ləvazimatın olmaması, heç bir gigiyenik qaydalara əməl olunmamasının nəticəsində xəstələnin, dünyasını dəyişirdi. Cansız və zəif olan əsirlərin üzərində bitlər gəzirdi. Əsirlərə verilən ot döşəkçələr çoxdan parçalandığından, quru taxta üzərində yatmalı olurdular. Əsirlərin ən çox ehtiyac duyduqları bir içim su idi. Bəzən əsirlərə 6 gün su verilmirdi, mühafizəçilər şəhərdən qayıq və gəmilərlə göndərilən suyu özləri istifadə edir, əgər qalardisa əsirlərə paylayırdılar. Adada 400 nəfərlik xəstəxana vardisa, sadəcə bunun adı xəstəxana idi, 5 həkim çalışmasına baxmayaraq davadərmanın, tibbi ləvazimatın olmaması ucbatından onlar xəstələrə baxmır, öz işgücü ilə məşğul olurdular. Həbsxananın ətrafında çox qorxunc iy dolaşırdı. Bu, ölüm qoxusu idi. Ölümlər islam qayda-qanununa uyğun olmadığı bir şəkildə dəniz kənarında əsirlərin özləri tərəfindən qazılan quyulara, üst-üstə atılırdı. Yuyunma imkanı olmayan əsirlər arasında xolera, tif xəstəliyi baş qaldırmışdı. Qıç aylarında əsirlər ölüm həyatı yaşayır, baraklar qızdırılmadığından 45 dərəcə şaxtada donaraq həyata son verirdilər. Əsirlərə gün ərzində içərisində yağ və ot olmayan, qaynar sudan ibarət olan şorba və 100 qram qara çörək verilir. Çox keçmədi ki, çörək norması yarıbayarı azaldıldı. Yuyulma və dərmanlama bəhanəsi ilə əsirlərin geyimləri bəzən əllərindən alınır, əvəzinə köhnə, dağılmış kətdən paltarlar verilir.

Tarixçi Ramazan Balıçın tədqiqatlarından aydın olur ki, Nargin adasında türk əsirlərin sayı 6 min nəfərdən az olmayıb.⁸

1915-ci ildən ta 1917-ci ilin əvvəllərinədək məhkumların vəziyyəti bu cür davam etdi. Çar Rusiyasının devrilməsi, müvəqqəti hökumətin qurulması və hakimiyyət boşluğunun yaranmasından sonra həbsxana daha dəhşətli vəziyyətə düşmüş, baxımsız qalmış, ərzaq təchizatında ciddi problemlər ortaya çıxmışdı. 1917-ci ilin fevral ayının 25-də düşərgənin türk və alman əsirləri Rus Qafqaz Ordusu komandanı Oçilidzeyə məktub göndərərək həbsxanada da vəziyyətin dözülməz olduğunu bildirərək tədbir görülməsini xahiş etdilər, təəssüf ki, edilən bu müraciətin heç bir müsbət nəticəsi olmadı.

Həbs düşərgəsində əsirlərin vəziyyətinin dözülməz olduğu haqda ilk dəfə rəsmi şəkildə Azərbaycanın böyük dövlət və ictimai xadimi Nəriman Nərimanov "Hümmət" qəzetinin 28 noyabr 1917-ci il sayında "**Göz yaşı tökdürən Cəzirə**" məqaləsi ilə çıxış etmişdir. Gözəl publisist olan Nərimanov bu məqalədə həbs

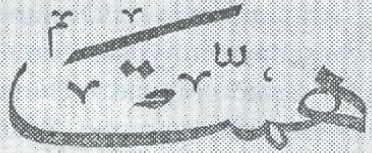
⁸ Ramazan Balıç. "Tarixin Sarıqamış Duruşması". İstanbul, 2001

«Həmət» Təşkilatı

ruslar v. Sotsial-Demokrat Partiya Sotsializma. GYMETH

Yəqin dünya qəhrəmanları üçün

№ 20 nömrə

Yaxın dünya qəhrəmanları üçün № 20 nömrə
Petersb. Bəş. Nəşrəxana. № 45 Nəşrəxana. № 45 Nəşrəxana. № 45
№ 20 Nömrə. № 20 Nömrə. № 20 Nömrə.

Həmət təşkilatı qəhrəmanları üçün

İstəyənlər

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün
İstəyənlər — qəhrəmanlar üçün

«Açıq söz» qəzeti 15 yanvar 1918 № 655
«Əsirlərin yazdı» məqaləsi. Nargindən yazılan məktub

düşürgəsindəki vəziyyəti açıq və kəskin şəkildə göstərərək yazırdı: "Kaş bu Cəzirəyə getməzdim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməzdim. Kaş "Əfəndim su", "Əfəndim yemək", "Əfəndim paltar" sözlərini eşitməməydim. Kaş çılpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balalarla sözləşməyeydim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyeydim". Nərimanov 1200 əsir türkün hazır ölüm növbəsində durduğunu, 6 min nəfərin bu növbəyə hazırlaşdığını, tif, vəba kimi yoluxucu xəstəliyin yayıldığını xəbər verir. Belə çətin, ağır duruma tab gətirə bilməyən, psixoloji sarsıntı keçirdiyini dilə gətirən Nərimanov yazır: **"Mən ağladım... Mən gündə mərzələr arasında gün keçirən, gündə dürlü-dürlü xəstələrin ah-naləsini eşidən, onların axır dəqiqələrinə öyrənmiş, tab gətirə bilməyib ağladım"**. Nərimanov qəzetdəki bu məqaləsi ictimaiyyətin, milli qüvvələrin, yerli özünüidarə orqanlarının diqqətini çəkdi və təcili olaraq Bakı Şəhər Dumasının nəzdində əsir işlərinə dair komitə yaradıldı, qurumun ilk iclası keçirildi. "Hümmət" qəzetinin 5 dekabr sayılı nömrəsində doktor Nəriman Nərimanovun əsir işlərinə dair komitədə etdiyi çıxışın təfərrüatı dərc olundu. Bu çıxışda Nərimanov göstərdi ki, Nərginə əsir göndərməli, qocalar və müharibədə iştirak etməyən əhali, məxsusi olaraq uşaqlar vətənlərinə göndərməlidir. Vəziyyəti ağır olan, həmçinin müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən xəstə məhbusları həbsxanadan kənara, şəhərə köçürmək üçün tədbirlərin görülməsi də "Hümmət" liderinin təkliflərinin sırasına daxil idi. Qəzetin həmin sayda verilən məlumatına görə, səslənən təkliflərin bir neçəsi həyata keçirilməkdədir və üç yüzə yaxın xəstə məhbus şəhərdə 16-cı lazaretdə yatırlar. Həbsxanada olan əsirlərin vəziyyətinin indi qismən yaxşılaşdığını da qəzet elə həmin sayında xəbər verirdi. Nərimanovun cəsarətlə ortaya qoyduğu bu faktlar Bakı Şəhər Dumasında da müzakirəyə çıxarıldı və ciddi tədbirlər görülməsi istiqamətində addımlar atıldı. Müzakirələrdə Nərimanov həbsxanaya etdiyi səfərdə gördüklərini söylədi: "Cəzirənin halı bir tərəfdən fənadır. Buradakı evlər adamlar üçün tikilməyibdir. Bu evlər qaranlıq, üfunətli, soyuq daxmalardan ibarətdir. Bunların soyuqluğuna səbəb nəinki yandırılmaqdır. Xeyr. Burada heç vaxt peç yandırmazlar. Çünki odun yoxdur, bu daxmaların soyuqluğuna səbəb taxtaların aralarında olan deşiklər və damların üstəki şüşəsiz pəncərələrdir". Həbsxanayı məzarlıqla eyniləşdirən Nərimanov burada hər gün 40-45 məhbusdan öldüyünü, 7 min sağlam insanın da ömürlərinin sonlarını gözlədiklərini Dumanın deputatları qarşısında söyləyirdi.

Nərimanovun cəsarətindən və təşəbbüsündən ruhlanan digər milli mövqeli ziyalılar da müxtəlif mətbuat orqanlarında Anadolu türklərinin çətin durumlarını qələmə alır, təkliflərlə çıxış edir, mövcud problemləri ictimailəşdirməyə çalışırdılar. Yazıçı Sultan Məcid Qənizadə türk balalarının çəkdikləri əzabdan kədərləndiyini bildirir, müharibənin dəhşətlərindən bəhs edir və bütün tərəqqipərvər ziyalıların diqqətini Nərginə yönəldirdi. Ziyalılar Nərgində uşaqlar üçün məktəb açılması təşəbbüsü ilə çıxış etdilər və bu tələb yerinə yetirildi.

«ایده» آورده - خوب است - شناخته
ما کرده و سایر ولاها را به باش و لایحه
تولک کرن کونین آردیورده

اسیر لک فریادی (تارگین دن مکتوب)

بزا تارگینده برلنای اسرای حربه
عالم مدینه توجیه ایبدیلش بو عرضه
مزله بروچمانده، قلمه ماتک اولار هر کسه
تاریخ حیاطده، ظلم و حفسزه قارشی
عصیان ایشش، انکار اسالیت پروردنک
مظهر حاکمیت و لسانی اچون اکتیپتدار
اولاد لری دنیا ایتنگنر، چکنمیش بیون
مانند - مطاب ایندیور و دییه رزکته .
گرسزده، برحس اسالیت وارایسه، اگر
مژده وحشت و ظلمدن بر نقرت دیور
بسه لک، اگر سزده فلاکت و اضطراب
بیچنده، دیورن بیچارملر ایچون برقت
مرحمت موجود ایسه، حلامه اگر سزده
«التسزنگ» قرشی طعیان ایدرک، بو
اغورده، انای حیات ایدن اعظمه، بیگرومه
رحس احدام داشور ایسه لک، سوز
رکزی تارگینده، وقیله ایلامر یوواسی
کن، به گون تورک، آلمان، اوستریا
بیرلریه برسان، ها طوهرسی برسدن
لان، بیجزریه، ادرانه، زواللی ساکنلریه
ورینک

چو بر مکن چکنمیش بر اورده امرادی
طرفدن باپامش اولما سیدر.

۱۷ دقایق ۱۹۱۷ ده اکره برنجی

بیاده آلمان آلابنه منسوب شوتس پاول
اسمنده بر آلمان عسکری بر روس
سالانی طرفدن اورولش ایدی، باولا
مانازق یوزندن یاراسی «قان غرمه»
اولان بو اسیر اون دورت گون سوز
ولات ایتمشدر. ۱۱ - پانوار ۱۹۱۸ ده

اوردی عثمانی، منسوب ۸۹ نجی آلیک
برنجی طابوریتک اوچنجی یولو کسندن
دیور بقرلی احمد محمد اولغی اسمنده
بر تورک عسکری ده عینی ضربه طمانه
هدف اولمشدر. یاروس پت آغیر اولد
یفتن، ساغالب ساه آلمانیس جنوب
مشکوم کدر، محقق اولار بر شی وار
ایسه اوده ناشوتس پاولک ایشک، اوده
احمدک جارحنتک تنبیه ایلمه سی دگل
نخطک بیله ایبدیلش اولما سیدر.

بزا تارگینده و نانا اسرای حربه
آطمنده ایپلان مظالمک وارک، بیگرومه
بردی اولسون بوراده عالم مدینتک نظر
دقته عرض ایبدرک روس عسکرلری
طرفدن دوچار تجاوز و تعرض اولان
آرد هلاک سزده قارشی ایلمه سه، سحره
اولدی سز سربک وظیفه سزی ایفا ایبدرک

Mustafa bəy Əlibəyov "Hümmət" qəzetinə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Adada uşaqlar üçün məktəb açılmalıdır. Lakin bu məktəbə nə dərslik verilir, nə də yazı ləvazimatı. Ət yeməzlikdən uşaqların gözləri zəifləyib".⁹

Həbsxanadakı vəziyyətin dözülməz həddə çatması, gün ərzində çoxsaylı məhbusların aclıqdan, susuzluqdan dünyasını dəyişməsi barəsindəki xəbərlər Bakıda fəaliyyət göstərən Danimarka və İsveç konsullarını bəyanat verməyə məcbur etdi. 1917-ci ilin noyabr ayının 11-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsinə sət bəyanat daxil oldu. Bəyanatda həbsxanada tibbi ləvazimatın, ərzağın, geyimin çatışmadığı, istilik və suyun olmadığı, həmçinin rəhbərliyin qeyri-insani münasibəti səbəbindən məhkumların çətin duruma düşdüyü vurğulanır, yerli hakimiyyətdən bu vəziyyətin düzəldilməsi tələb olunurdu. İcraiyyə Komitəsi vəziyyəti öyrənmək üçün adaya 5 nəfərdən ibarət komissiya göndərdi. Komissiya təhqiqat apararaq aşağıdakı nəticələrə gəldi:

1. Adada hər gün 30 nəfər vəfat edir. Ölüm faizinin çox olması adaya yeni hərbi əsirlərin ağır şəraitdə gətirilməsi ilə bağlıdır. Ölümün əsas səbəblərindən biri malyariya və dizintəriyadır. Sanitar baxımdan vəziyyət bir qədər yaxşıdır, hərçənd xəstələrin saxlanma şəraiti çox ağırdır; baraklar qızdırılmır, soba üçün odun yoxdur. Xəstə əsirlərə döşək verilmir. Onlar nazik saman yataqlarda yatırlar. Adada 1200 xəstə əsir var. Tibb məntəqəsi isə 400 nəfər üçün nəzərdə tutulub. Yerdə qalan xəstələr ümumi baraklara yerləşdirilib. Əsirlərin böyük əksəriyyəti döşək ağırları ilə təmin olunmur, çünki adaya döşək ağı 600 nəfər üçün daxil olur. Bundan əlavə son iki həftə ərzində suyun olmaması səbəbindən paltarlar yuyulmayıb. Su çatışmazlığı hərbi əsirlərin lazımı miqdarda içməli su ilə təminatında çətinlik yaradır, vaxtaşırı çay da içə bilmirlər.

2. Dərman sarıdan da çatışmazlıq var.

Bunları nəzərə alaraq komissiya təcili tədbirlər görməyi vacib sayır:

1. Nargin adasına hərbi əsirlərin gətirilməsi dayandırılın.

2. Xəstə əsirlər Bakıdakı tibb məntəqələrinə yerləşdirilsin.

3. Adaya təcili olaraq odun və mazut göndərilsin.

4. Suyun çatdırılması təmin olunsun, otaqlarda təmir aparılın.

Rəhbərliyin hərbi əsirlərə münasibətinə gəlincə komissiya müəyyən etdi ki, döyülmə və zor tətbiqinə dəfələrlə rast gəlinib. Komissiya bəzi əsirlərin cəzalandırılmasını və həbsə alınmasını ədalətsiz hesab edir və adanın komendantına həmin əsirləri azad etməyi məsləhət görür. Komissiyanın məruzəsi İcraiyyə Komitəsinin 18 noyabr tarixli iclasında müzakirə edərək qərara alıb:

1. Xəstə hərbi əsirlərə iki tibb məntəqəsinin ayrılması xahişi ilə Şəhərlər Şurasına müraciət olunsun. Hərbi əsirlərə kömək məqsədilə İcraiyyə Komitəsinin nümayəndələri, Şəhər Özüniüdarəsi, Şəhər Rəisi İdarəsi və "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətindən ibarət hərbi əsirlərə kömək komitəsi yaradılsın. İcraiyyə

⁹ Qılman İlkin, "Türk ordusu Bakıda". səh. 13

Komitəsi bütün Bakı sakinlərinə müraciət edərək hərbi əsirlərin ehtiyaclarının ödənməsi, onlar üçün normal şəraitin yaradılmasında köməklik göstərməyə çağırıb. Əks halda bütün hərbi əsirlər fəlakətli ölümə məhkum olacaqları şəksizdir.

Vaxtilə Nərimanovun dilə gətirdiyi ölüm sayı faktını "Cəhənnəm adası Nargin" sənədli filmində Rusiya dövlət arxivlərində əsirlər mövzusunda araşdırma aparmış tarixçi Tamara Ökkeçə də təsdiqləyir: "Ruslarla yanaşı, erməni həkimlərinin də çalışdığı həbsxanalarda hər gün 35-40 məhbus dünyasını dəyişirdi". Sarıqamış Dayanışma Qrupu başqanı professor Bingür Sönməzin adada apardığı araşdırma zamanı düşərgənin üç istiqamətində məzarlıq olduğu aşkarlanıb. İki kəllə sümüyünü məzarlıqdan Türkiyəyə aparən Sönməzin verdiyi məlumata görə, aparılan təhqiqat nəticəsində həmin sümüklərin türk əsirlərinə aid olduğu müəyyənləşib.

Rus əsarətində olanlar üçün ən böyük təhlükə əsir düşərgəsində nəzarətçilərin və xəstəxanalarda ermənilərin fəaliyyət göstərmələri idi. Bu barədə məlumat alan Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti əsir türklərin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsinə etiraz edərək Rusiya Qızıl Xaç Cəmiyyətinin sədri Oldenburqa müraciət etdilər. Oldenburq isə vəziyyəti gərginləşdirməmək, Bakıda müsəlmanların dini zəmində iğtişaş törədəcəklərindən çəkinərək əsirlərin üzərindən erməni mühafizəçilərinin götürülməsini Qafqaz canişinliyindən xahiş etdi və bu tələbə qismən də olsa əməl olundu. Əsirlərin "ölüm yatağı" dediyi Tiflis xəstəxanalarında da ruslarla yanaşı, erməni həkimlər də çalışırdılar ki, onlar xəstə əsirlərlə amansız davranır, gözündən şikayətçi olan məhbusları müalicə etmək əvəzinə, onların gözlərini ovurdular. Tarixin səhifələrində 200 nəfər türk əsirinin bu taleyi yaşadığı barədə məlumatlar var.

O dövrün sənədlərinin tədqiqi zamanı ortaya çıxan faktlardan bəlli olur ki, Qafqaz cəbhəsində əsir götürülən türklərə qarşı amansız davranan ermənilər qisas aldıklarını söyləyir, törətdikləri soyqırım hərəkətlərini sığortalamaq istəyirdilər. "Bakı" qəzetinin 7 may 1917-ci il sayında bölgədə ruslarla döyüşən ermənilər öz istəklərini açıq şəkildə ortaya qoyur, Qars, Ərzurum, Ərdəhanın onlara verilməsini tələb edirdilər. Erməni qəzeti "Orizon" yazırdı ki, fevral inqilabından sonra Qafqaz cəbhəsində rus demokratiyası erməniləri qoruyulmalıdır və ərazi rus ordusunun əlində qalmalıdır. Ermənilərin bu planlarının həyata keçirilməsi üçün çalışan İngiltərə, Rusiya və Fransanın erməni köçündə ittiham etdikləri Osmanlı dövlətinə verdikləri notaya cavabı qarşı tərəf çox da gecikdirmədi: "İngilis və fransız gəmiləri Çanaqqalada xəstəxanaları top atəşinə tutan zaman, ruslar Qars çevrəsində minlərlə dinc əhalini qılıncdan keçirib Qafqazdakı türk əsirlərini ermənilərin əli ilə qətlə yetirərkən bu hökumətlərin indi insanlıq duyğularına tapınmaları qərribə görünürmü?" Rus-erməni birləşmələrinin hədəfinə çevrilən, bir içim su, bir tükə çörəyə möhtac olan sivil türklərin qətlə yetirilmələrinə etiraz edən Azərbaycan türk övladları qan qardaşlarının çəkdiyi ağırları azaltmaq üçün imkanlar axtarıb tədbirlər görməyə başladılar.

"Qardaş köməyi", "Türk əsirlərinə yardım komitəsi" və "Möhtaqlara kömək"

Rusiyada baş verən 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, mərkəzi şəhərlərdə Müsəlman Milli Komitələri yaradıldı. Tərkibinə milli zənginlərin və ziyalıların daxil olduğu ən güclü, aparıcı təşkilat Bakı Müsəlman Milli Komitəsi idi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun, M.Ə.Rəsulzadənin, M.H.Hacınskinin rəhbərlik etdiyi bu qurum "ümumi milli mənafeyi qorumaq" tezisindən çıxış edir, milli fəaliyyət proqramları qəbul edirdi. Məhz bu təşkilatın apardığı əsas işlərdən biri də Nərgində saxlanılan əsirlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına çalışmaq, bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək onların düşərgədən qaçışını təmin etmək idi.

"Qardaş köməyi", "Türk əsirlərinə yardım komitəsi", "Möhtaqlara kömək" və Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyətləri, Müsəlman Qadınlarının Xeyriyyə Təşkilatının əsas məqsədləri əsirlərə yardım etmək, onların vətənlərinə dönüşünü gerçəkləşdirmək, kimsəsiz uşaqlara, ahıllara, xəstələrə kömək əlini uzatmaq idi. Bu yöndə fəaliyyət göstərən "Qardaş köməyi" cəbhə bölgələrində sahibsiz qalmış və əsir edilmiş türk övladlarını toplayıb uşaq evlərinə göndərir, xəstə və ahıllara kömək edir, imkan düşdükcə əsirlərin qaçışını təşkil edirdi. Azərbaycanın əksər bölgələrində yerli şöbələri olan bu cəmiyyətin ən güclü qolu Bakıda fəaliyyət göstərirdi. Türk əsirlərin qaçışını hələ 1915-ci ildən təşkil edən cəmiyyətin fəalları ianə toplanışını da həyata keçirirdilər. Bu məqsədlə də "Qardaş köməyi" adlı yalnız bir sayı işıq üzü görünən qəzet və daha sonra dərgi nəşr etdirərək, toplanılan vəsaiti Qars çevrəsində baş verən hadisələrdən zərər görenlərə verirdilər. Dərgi barəsində Mirzəbala Məmmədzadə yazır: "Bu məcmuə inqilabdan qabaq başlayıb, inqilabın birinci ayında, fevralın başında çıxmalı ikən, sonra çıxdı".

Bu dərgidə Anadoluya edilən köməkliləri koordinasiya edən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin "Baş köməkçi" təyinatı ilə məşğul olan Xosrov Paşa Sultanovun və Rusiya Dövlət Dumasının üzvü Məmməd Yusif Cəfərovun da məqalələri işıq üzü görmüşdü. Hesabat mahiyyəti daşıyan bu məqalələr edilən yardımlar barəsində yetərincə məlumat almaq imkanı verir. X.P.Sultanov məqaləsində göstərir ki, Qars və Batum vilayətlərində, Ahıskada, Tiflis quberniyasında, Qortumda, Ərzurumda, Bəyaziddə və digər yerlərdə müharibədən əziyyət çəkən, faciələrlə üzləşən qocalara, qadın və uşaqlara yardımlar edilmiş, körpələr üçün 5 yetim evi açılmışdır. Bütün maddi yardımların müsəlmanların "Qul və kəviz" olmaları üçün həyata keçirildiyini kövrək notlarla oxuculara çatdıran müəllif yazır: "Cəmiyyətin bu xidməti çox böyükdür".

M.Y.Cəfərovun "Müsəlman hərbdələrinə yardım işi və müsəlman vəkilləri" məqaləsində Rusiya Dövlət Dumasındakı millət vəkillərinin apardıqları siyasi işlə əlaqəli bilgilər vermişdir: "Binaəleyhin mətbuatımızın dəvət sədasi nə qədər uzaqdan eşidilsə belə, "Qardaş köməyi" dalğası müsəlman aləmini nə qədər

“Qardaş köməyi” dərgisinin üz qabığı

dərindən və genişdən əhatə edərsə, ölüm pəncəsindən bir o qədər çox qurbanlar xilas edərik və bununla da ehsanımız əsil məqsədi-məramına çatmış olar".

Bir nömrədən ibarət olan jurnalda Hüseyn Cavid, A.Şaiq, O.F.Nemanzadə, A.Səhhət, Ə.Nəzmi, X.İbrahim, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Ordubadi, F.Köçərli, C.Cabbarlı, Ə.Haqqverdiyev kimi milli mövqeyi ilə seçilən tərəqqipərvər ədiblərin müharibənin türk xalqının taleyinə gətirdiyi faciələrə həsr etdikləri əsərlər çap olunmuşdu.

Hüseyn Cavid "Hərb və fəlakət" əsərində müharibənin törətdiyi faciələrə ədəbi münasibət bildirir, türk millətinin yaşadığı acıları, əsirlərin, günahsız insanların ağrılarını qələmə alır. Həmçinin böyük ədib Azərbaycan xalqının tarixi kökünə varır, milli təfəkkürün tərkib hissəsi olan türkçülük ideyasını cəmiyyətə çatdırırdı.

Əli Nəzmi "Arş irəli" şeirində savaştan əvvəlki gözəl həyatı təsvir edir, sonra onların qarşılaşdıqları çətinlikləri, faciələri poetik tərzdə ifadə edir və çağırışını səsləndirir.

**Ey Türk oğlu! Ey müsəlman kişiləri
Miskinlərə yardım üçün, "Arş irəli".**

Əli Razi Yusifzadə isə "Qonaqlara" şeirində yazır:

**Qoca Qafqaz, aç mərhəmət qucağını,
Uzaqlardan gəlir bir çox qonağın.
Qadınlardı, cocuqlardı, qocalar
Köksü yaralı, qanlı çabalar.**

*Qarşıda, Batumda, Ərzurumda kimsəsizlərə qucaq açan, onların dərdi ilə
govrulan Əhməd Cavad isə yazırdı:*

**Dəniz dərdə düşər, dalğalar ağlar,
Dağlara dərd gəlsə, dumana yazıq.
Sənsiz öz elində qərib kəsilib,
Durnalardan xəbər umana yazıq.**

Ömər Faiq Nemanzadə "Bən kiməm" məqaləsində türkləri mübarizələrlə, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişindən ibrət götürməyə çağırırdı: "Ey türk! Keçmişindən ibrət al! Hələ vücudun sağlam ikən, yaşamaya istedadın varsa, fürsət əldə ikən əsl vücudunu tanı, qədrini anla".

"Müharibə və qadınlar" adlı məqaləsini çap etdirən Xəlil İbrahim Birinci Dünya müharibəsində Azərbaycan-türk xanımlarının göstərdikləri canyananlığı,

fəallığı yüksək qiymətləndirir: "Bu xüsusda hamıdan artıq bəlaya düşər olan müsəlman qadınları oldu. Bunların ərləri davaya getmədilər də, əri davaya gedənlərdən çox müsibətə düşdülər. Zira kişilər, ailə başçıları davaya gedənlərə az da olsa, himayə edən tapılır. Amma bu zavallı qadınların ərləri, oğulları, qardaşları qismən qırılaraq, qismən günahsız olduqları halda "xəyanətdə ittiham" olunaraq yurdlarından sürüldülər, məhkum edildilər, həbsxanalara doldurulduqlar, qurşuna düzüldülər, qismən də "xain" kimi edam edildilər". Anadolu qaçqınlarına, əsirlərinə Azərbaycan vətənpərvərlərinin ailələri isə daim üzüntü çəkdiyini, daim təqib olunduğunu dilə gətirərək yazır: "Xülasə, bu müharibədə bir bəla qalmadı ki, qadınlarımız ona düşər olmasınlar".

Rəşid Yusifzadə "Ruhanilərimiz" başlıqlı məqaləsində belə fəlakətli günlərdə din adamlarının ianə toplanılmasında, mənəvi dəstəkdə göstərdikləri köməyi məxsusi xatırlayır. Müəllif müsəlman borcunu yerinə yetirməyə, özünü Allah adamı sayan bəzilərinə tənqid edir: "Doğrudur, ruhanilərimizin içində millət və camaat ehtiyaclarına bələd və aşına olan açıq fikirli və tərəqqipərvər zəvat yox deyildir, fəqət bunlar dəniz içində bir qətrə misalındadır".

Bu toplunun satışından toplanan vəsaitin hesabına əsirlərin, köçkünlərin ehtiyacını ödəyən ziyalılar "Açıq söz" qəzeti ətrafında daha sıx birləşir, türk həmrəyliyini təbliğ edir, müstəqil Azərbaycan yaratmağın ideoloji-siyasi yollarını arayırdılar. 1915-ci ilin oktyabr ayının 2-də işıq üzü görən "Açıq söz" müharibənin gedişindən vaxtaşırı məlumatlar çap edir, xalqı yurd-yuvasından didərgin düşən Anadolu türklərinə dayaq olmağa, səfələt içərisində boğulanlara, əsirlərə yardım əli uzatmağa çağırır, bu məqsədlə xeyriyyə tədbirləri təşkil edirdi.

Qəzetin 19 yanvar 1918-ci il sayında dərc olunmuş "İanə" başlıqlı yazıda deyilir: "Nargin ölüm adasında köməksiz, dərmanlı, ölüm pəncəsinə buraxılmış türk əsirlərinə və Anadolu hərbdələrinə bir qardaş hədiyyəsi olaraq Səmərqənd "Ərbab" Cəmiyyəti tərəfindən göndərilən 1500 manat ianə Bakıdakı "Möhtaclara kömək" adresinə vəqəə olunubdur. İanənin ikinci hissəsi də yaxınlarda göndəriləcəkdir". Qeyd edək ki, türk əsirlərinin vəziyyətini öyrənmək, onlara maddi kömək göstərmək üçün Rusiyanın müxtəlif bölgələrində türk əsirlərinə yardım müsəlman komitələri quran Yusuf Akçuralının bu komitələrin birgə fəaliyyət göstərməsinə çalışması və toplanılan vəsaitlərin bölüşdürülməsi üçün gördüyü iş müsbət nəticələr verirdi. Bu barədə Akçuralının Osmanlı dövlətinin hərbiyyə nəzarəti komitəsinə verdiyi raportunda xeyli sayda məlumatlara rast gəlinir.

"Açıq söz"ün 18 yanvar 1918-ci il sayında "**Möhtaclara kömək**" qəzetinin nəşri barəsində məlumat verilir. Bakıda təsis edilmiş cəmiyyətin eyniadlı qəzet nəşr edəcəyini, bu qəzetdə əsir türklərə, həmçinin ehtiyacı olanlara kömək edənlərin siyahısının çap olunması qəzetin əsas məqsədi kimi təqdim edirdi.

اسیرلر گونئی

مختلجلاره و حلی السعدہ لیدرلره
معاوضه بولساکی ایچون وئیس ایدلمش
الان مختلجلاره کومده جمعیته
فراده بئنه گرده بوگون یاسونک ۱۹
بئنه بائوده مختلجلار ایچون ایسیر
بورغان دوشاک و سایر کئی شیلر
ایلیجه ایسیرلر بئنه بر شجه جمعیته
و هر معایده ایسیرلر ایسیرلر
که بئللار بوگون سحر تیره مذکور
بئشله امام و اشیا اولامده شریح
ایسیرلر بو شیلر کیماره دیریلور
دوغروده جاملارین اسیر گامدی کئی
مزرا وطنلرین دوغما یوزلارین
عائله لرین آیری دوغوشا، حرب و لایق

ده، الزامی اولمکله ده "حق سادریق"
جیلانیق بولارک قیجیسی الان حسه
لده دوچار اولور. حکیمش طیب سزه
استی برحق، رحمت بر تپدیورده
بوردالمش. دنده کیز جیلاق، قوری بر
لریم اولوزی، قیران بوزن تولی اسیر
لر ایچون در اولور. بوزیلور.

اسیرلره نلک و مرحمت حی
همده اسیرلر قاضی مسلمانق دتورک
لک وظیفه لر بوزن طلب ایدیور بوگون
مرحمت کیملری گیش آچیلدین،
اوزرتوه اوزادلان اللر بوش لایقارلما
سین. عامو لودس چاتان ممکن اولان
قدر بوزجیم، ادا ایسین.

هیچ کس اعانیه ک آزامله، چوق
یغنه بالماندین. هر کس بر سالی ویرسه

“Açıq söz” qəzeti 19 yanvar 1918 № 659
“Əsirlər günü” məqaləsi

"Açıq söz"ün təqdim etdiyi kimi "Möhtaqlara kömək" qəzetinin ilk sayı 1918-ci ilin yanvarın 18-də çap olundu. "Əsirlərin və ümummöhtaqların məişət və ehtiyacından bəhs edən" ayda iki dəfə nəşr olunması nəzərdə tutulan qəzetin baş mühərriri, Azərbaycan jurnalistikasında öz dəsti-xətti olan və böyük qələm ustası kimi dövrün seçilən publisisti Xəlil İbrahim idi. Cəmi 4 sayı işıq üzü gören qəzet bütövlükdə türk əsirlərinə, onların problemlərinin həllinə həsr olunmuşdur. Qəzet "Möhtaqlara kömək" Cəmiyyətinin orqanı olduğundan, cəmiyyətin rəsmi məlumatlarını oxuculara çatdırır, görülən tədbirlər, toplanan vəsait və xərclər barədə yazılar dərc edirdi. Məqalələrin əksəriyyəti "Möhtaqlara kömək" Cəmiyyətinin sədri Oruc Orucova və Xəlil İbrahimi məxsusdur.

İlk sayda X.İbrahimin "Yarın", O.Orucovun "Möhtaqlara kömək" məqaləsi ilə yanaşı, cəmiyyət rəhbərlərinin "İlanə və əşya toplamaq haqda qərardad"ı da çap olunub. Qərardaddan bəlli olur ki, cəmiyyət rəhbərlərinin 1918-ci il yanvarın 11-i tarixli qərarı ilə əsirlərə para və əşya toplamaq üçün cəmiyyətin sədri O.Orucov müəyyən etdikləri qaydalar barəsində cəmiyyət üzvlərinə məlumat vermiş, Bakının müxtəlif məhəllələrində bu işi həyata keçirəcək şəxslər müəyyənləşdirilmişdir. Şəhər müəyyən dairələrə bölünmüş, hər bir dairədə fəaliyyət göstərəcək şəxslər artıq fəaliyyətə başlamışlar. Məsələn, Hacı Hacıbababəyov məscidi məhəlləsinə Hacı Kərim və Hacı Muxtar təyin olunmuş, onlara bu işdə Hacı Əli Əmircanov və Məlik Məhəmmədoğlu yardım etməli idi. Şəhərin Çəmbəkənd və digər məhəllələrində də bu sayaq siyahılar tərtib olunmuşdu.

X.İbrahim türk əsirlərinə yardımın Azərbaycan türkləri üçün qardaşlıq borcu olduğunu vurğulayaraq yazırdı: "Öz yurdundan, əziz vətənidən uzaq düşmüş, qərib vilayətlərdə aclıq, susuzluq və bunların nəticəsi olaraq fəlakətə məruz qalmış insan balalarını, adəm övladlarını ölümdən xilas edəlim!"

Dərc olunan "Elan"dan isə bəlli olur ki, cəmiyyətin qərarı ilə sabah (yəni yanvarın 19-da) cümə günü əsirlərə ianə və əşya toplamaq üçün təyin edilən və adları dərc olunan möhtərəm şəxslər cəmiyyətin idarəsinə təşrif gətirməlidirlər. Toplanan vəsait demək olar ki, adbaad qəzetin bütöv səhifələrində dərc olunub, verdikləri məbləğ konkret göstərilib.

"İzhari təşəkkür" sərəlvhəsi kiçik və həcmli yazıda bəlli olur ki, "Ölüm adasından" şəhərə gətirilən əsir türk uşaqlarının sırasında kor olanlar da var. Və bu uşaqlar şəhərə köçürüləndə onların sağlamlığının, təmizliyinin qayğısına qalınmışdır. Örnək kimi göstərilir ki, bu cocuqlar Qədirov hamamına aparılmışdır. Bütün məsrəflər isə hamam icarədarı tərəfindən ödənilmişdir.

Qəzetin ikinci sayında "Əsirlərin şikayəti" məqaləsi Nargində ölüm həyatı yaşayan insanların dilindən qələmə alınıb, onlara baş çəkməyə getməyən imkanlı adamlar məzəmmət olunur.

"Əsirlər günü" sərəlvhəli yazıda yanvarın 19-da cəmiyyətin təşkil etdiyi ianə və əşya toplama kampaniyası barəsində məlumat əksini tapıb.

Üçüncü sayda Oruc Orucovun "Möhtaqlıq" adlı geniş yazısı çap olunmuşdur. Müəllif insanları mərhəmətə, ölüm ayağında olan kimsəsizlərə köməyə çağırır və bunu müsəlman həmrəyliyinin tələbi olduğunu qeyd edir.

Çox az sayda örnəyi olan "Möhtaqlara kömək" qəzeti çox təəssüf ki, 4-cü sayından sonra qapadıldı. Axıncı sayda dərc olunan elandan bəlli olur ki, cəmiyyətin imkanları məhdudlaşılıb. İnanə toplayan, bunun üçün idarədən qəbz götürənlərdən xahiş olunur ki, yığılan vəsait az olsa belə, idarəyə təhvil verilsin: "Buna çox böyük ehtiyacımız var". Qəzetin bu sayında cəmiyyətə daxil olan vəsait və xərc barəsində də məlumat əksini tapıb.

"Açıq söz"ün çap etdirdiyi "Əsirlər günü" məqaləsində isə yanvarın 19-nun əsirlər günü elan edildiyini, möhtaqlar üçün libas, yorğan-döşək kimi şeylərin toplanılacağı xəbəri verildi. Yazıdan bəlli olur ki, şəhər bir neçə məhəlləyə bölünəcəkdir, hər məhəlləyə isə müəyyən olunmuş səlahiyyətli şəxslər təyin olunmuşdu. Bu şəxslərin səhər tezdən ianə və əşya toplanacağına toxunan müəllif köməkliliyin kimlər üçün edildiyi sualına belə cavab verir: "Bu otuzu-qırkı bir yerdə ölən əsirlər üçündür. Əsirlərə qarşı şəfqət və mərhəmət hissi bizdən bunu tələb ediyor. Bu gün mərhəmət kisələri geniş açılınsın, üzərimizə açılan əllər boş qaytarılmasın".

"Açıq söz" komandasının apardıqları bu cür təbliğatlar, keçirdikləri tədbirlər Azərbaycan xalqının milli həmrəyliyindən, şəfqət hissindən, islam qayda-qanunlarına sadiqliyindən doğurdu. "Qardaş köməyi" dərgisinin daha çox satılıb, xeyli pul toplanması üçün qəzetdə mütəmadi olaraq elanlar dərc olunurdu. Qəzetin 2 yanvar sayında "Qardaş köməyi"nin Bakıda 1 manat 30 qəpiyə, ayrı-ayrı şəhərlərdə isə 1 manat 70 qəpiyə satıldığı haqqında verilən elandan bəlli olur ki, bu işi həyata keçirənlərin əsas məqsədləri əsirlərə, köçkünlərə daha əsaslı kömək üçün dərginin daha çox satılmasıdır. Elə həmin sayda "Milli məişət" rubrikası altında dərc olunan xəbər Həştərxanda olan məhbusların vəziyyətindən bəhs edir. Məqalə müəllifi xəbər verirdi ki, mövlud bayramı günündə müsəlman əsgərlərinə verilən ziyafətdə türk əsirlər də iştirak ediblər: *"Sayları 43 olan bu əsirlərin 3-4-ü zabıt olub. Libassız, üst-başları çılpaq bir halda olmuşlar. "Əsirlərə yardım" Cəmiyyəti tərəfindən yığılmış paltar və ayaqqabılar əsirlərə verilmişdi. Zabıt əsirlərin hər birinə 100 rubl, yerdə qalanlara isə 10 rubl pul veriləlidir. Tədbirdə nitqlər söylənilib, türk-tatar dilində, öz şivələrində əsirlər danışılıblar"*.

Məqalənin bəhs etdiyi məkandan görüldüyü kimi, Rusiyada məhkum həyatı sürən əsirlərlə bağlı komitələr qarşılıqlı fəaliyyət göstərmiş, bir-birlərinə məlumatlar ötürmüşlər. Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrində əsirlərlə əlaqəli komitələrin yaradılması Yusuf Akçuranın fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Moskvada, Ufada, Simbirskdə, Tambovdada, Kazanda, Çelyabinskə, Orenburqda, Nijni-Novqorodda türk əsirlərinə yardım komitələri qurulduğunu və bu təşkilatların qarşılıqlı əməkdaşlıqda olduğunu öz raportunda Yusuf Akçura anladır. Azərbaycana gəlmək imkanları məhdud olan

سیر اولیستدور	ایرانلی مشرفینک ازاله ویردیگ اوزمقد	سیرک
اوراقا عضوی مهتد بولسا کوجمیت	لرینگ اکتدای اوهورده چایک تاپقارانی	سور
خیرینستک داریلاینت مطور	گوردک هقدرد بونک و عالی بون نماها	حیس
آهیر برحالی کیمیردیگیش و نادیسولوت	تشدیل ایدیرور.	خود
ایلمیسی لایم گلدیگی بولمیدور.		لر
آدمیسی طرفدن بوزاقلان یانه کفایت	طامیوقده تورک امیرلری حاقنده	زاق
ایتمدیگدن و سیرک نهایت خرجه ما	۲۲۵۶ نومروی وقت خرجه سنده	دعه
لاشاهندن جمیوت خیره دارالایمنک و	متر آ بیق سوز خرجه سندن ایلایسه	
دارالشه سندن قیامیسی لایم گلدیگدور	قاسمی دگرده (بارکین) آطسندگی	یده
بوشتمی بذاکره ایتمدیگدن سوگرم	تورک امیرلریگه خالریسی بیان ایلمیور	اینه
مداوری جمیوته اوز بورجلارنی ویر	باکو جمیوت خیریمیسی طرفندن مذکور	م
مکدن اتری ۲۰ مین سات بورالیمانی	امیرلره یازم کیمیمسی تین اولدیمسی	م
و بشیرک سالاتق حقیق ۱۹ میلان ۳	و یازم ایشهریمی یازمور هغه دیور	م
سانه قدر آتیریمانیس قرازه کیشور	که ۷۰۰ هر ضعیف (ایوالرد) اولانلری	
سوگرم هیر غالاوامی لایوشکن هیرک	بیق وطنریه اولانلار.	
نایه اسوانی حلقه معروفده بولمیشور		
بوکسر وئارده هیر ایلیمسی قاسمی	باکو جمیوت خیره سینک بویله بویور	
و هیر ایچارت موسساری بولسوزاق	هغه تشکر ایدموز. مذکور ۷۰۰ هر	
چاکمکسیدار. شهر ایلیمسی طرفندن	ایوالیدلری ناکین آطسندن بلکسه	
ساحرلایان اولارون ۱۶۰۰ قلاز بو هغه	وطنریه گونده بویور دینه آ یارمیلار.	
آشارینده بوراقلایمیدور. بول بورا.	سالیوکه مذکور ایوالیدلری هورجهاره	
ایلمیسی ایتمیسه ناکین قومیسی	لری بویای ایلایسه طامیوق کیمیدار	
۲۰ میلیون مالک کفایت ایتمیسه چکی	عسکرینی کویسه. هو شهرلر بورادم	
نظره آلوب ۱۵ میلیون نکت علاوه	طامیوقده.	
حاضر ایلمیسی ایلمیسه ایلایه ویرمکی دوامدن		
خواجهی دیر. دوما ۱۵ میلیون سنانک	مذکور آطدن حرکت ایتمیکری	
بورالیمانی قول ایدیر. سوگرم بوراوا	زبان آلی بوزدن زیاده اولمش بویله	
عضری و منی گودمسا هیر ایلیمسی تشکر	طامیوق هغه یانکر ۲۷۲ هر قلمشور.	
ایلمیسی حلقه معروفده بولوشدور	یایسی بولده خسته اولوب قلمش وقت ایتمی	
بو سروس سیملی ایدر ابرار اکثریت	خرجه اولمش کیم لردم کتیمی نکه بیاور	
ایده بول ایلمیشور بوزان سوگرم	عسری بوراده هو بیچاره لک اچیلدن	
دوما غلا بیلارندن آتوللو تعیندن کی	فاج دلمیسی وقت ایدیرور. طامیوق	
کلیمی شهر ایلیمسک تاجیه اوزاق ادا	هغه بوزان بر فاج سینه سفیلار	
دسنگ و زلفاسیا قومیساری تالیله	تشرک اکرار ایلایه ایشمیلر. هر	
لرینگ سروسداریه قزاق ایلمیسی	ایتمیگدور.	
خواجهی ایلیمسی آتوللو دیر. که کیم	هغه هو بیچاره لک عدلری زیاده	
ده و زلفاسیا دیر بولی حلقه و فاج	بولدی بوز طامیوق سنانک سینه کیم.	
اولان حلقه حلقه شهرده جیره جود	دوما ایلیمسی عسکرینی بولدی بولک	
حقیق ایلمیسی خواجه حوزان ایلمیسه	بر عی اولدی کیمی کدیبه سلور اولم	
جهت بو سیرل ایلیمسی قرازه کیشور	گرم.	
	تورک اسوانی جمیوت و ایشمیلری	
	۱۰۲ نومروی (کل) خرجه سندن ایلایق	

“Açıq söz” qəzeti 16 yanvar 1918
 “Tambovda türk əsirləri haqqında” məqaləsi

Akçura Qafqazda olan əsirlər, onların vəziyyəti, səhhəti barəsində məlumat toplanılmasını İsveç Qızıl Xaç Cəmiyyəti rəhbərliyindən xahiş etmişdir.

"Türk əsirlərinə yardım komitəsi" adından "Açıq söz" qəzetində 16 yanvar 1918-ci il tarixində dərc olunmuş "Tambovda türk əsirləri haqqında" məqaləsində də Rusiyanın bu bölgəsində məhbus həyatı yaşayanlar haqqında xeyli sayda məlumat əldə etmək mümkündür. Məqalədən bəlli olur ki, "Vaxt" qəzeti "Açıq söz"ün göndərdiyi məlumat əsasında "Kaspi dənizindəki türk əsirlərinin halları" barəsində məlumatları oxucularına çatdırıb. Məqalədə deyilir: "Bakı Cəmiyyəti Xeyriyyəsi tərəfdən əsirlərə yardımlar təşkil edilib. Bu cəmiyyətin sayəsində həm də 700 nəfər invalid (zəif) çabuq vətənlərinə göndəriləcəkmış. Bakı Cəmiyyəti Xeyriyyəsinə təşəkkür ediyoruz, 700 invalidi bəlkə də Nargin adasından vətənlərinə aparmışlar". Bütün bu faktlar sadalanandan sonra bəlli olur ki, 1917-ci ilin noyabr ayının əvvəlində "şu biçarələr" öz vətənlərinə deyil, Tambova gətirilib: *"Şimdi zəiflər Tambovadadır. O adadan hərəkət etdikləri vaxt sayı 600-dən çox olmuş, buraya Tambova gəlincə 527 nəfər qalmış, yarısı yolda xəstə olub, tələf olmuşlar"*.

Nargin adasından Türkiyəyə göndərilmək adı ilə aparılan əsirlərin Tambovda vəziyyətlərinin dözülməz olduğunu yazan qəzet bir neçə müsəlmanın bu əsirlərə kömək etdiyini, ancaq bunun yetərli olmadığını dilə gətirir: "Şimdi bu biçarələrin kaç tanəsi aclıqdan vəfat ediyor. Bu biçarələrin sayları çox olduğundan Tambov müsəlmanlarının 1500 rubl ianələri pək az bir şeydir". Bütün müsəlmanları ianə toplamağa çağıran komitə bu köməyi Azərbaycan xalqından gözlədiklərini də qeyd edir. Azərbaycan türklərinin qardaş köməyi isə davam edir, bu işdə fəallıq göstərən insanlara qəzetlərdə təşəkkürlər dərc olunurdu.

Nargində yaşayan ailələrə, xəstələrə və körpələrə daha çox diqqət ayrılmasını önə çəkən "Möhtaclara kömək" cəmiyyəti məxsusi olaraq uşaqların himayə olunmasını, onların ayrı-ayrı ailələrə verilməsini həyata keçirirdi. "Açıq söz" qəzeti 7 yanvar 1918-ci sayında bu barədə məlumat verərək yazırdı: *"Keçən gün Nargində əsir sifəti ilə yaşamaqda olan 130 nəfər xırda türk balaları şəhərə gətirilib Çəmbərəkəndin qabağındakı mülkdə yerləşdirilmişdi. Bu balalara baxmağı "Möhtaclara kömək" Cəmiyyəti öz öhdəsinə alıb və hər bir məxarici boynuna götürüb. Bu yetimlər evini saxlamaq cəmiyyətdə hər ay 10 min manata oturacaqdır"*.

Kimsəsiz uşaqların himayə olunmasını təmin etmək, yetim evlərinin ərzaq və geyimlə təchiz olunması üçün Azərbaycanın milli zənginləri, neft sahibkarları kömək əlini uzadır, maliyyə yardımları edirdilər. Bu baxımdan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin gördüyü işlər vətənpərvərlik və qardaşlıq hissindən doğurdu. Murtuza Muxtarovun, Ağababa Quliyevin, İsmayıl bəy Səfərəlibəyovun, Əjdər bəy Aşurbəyovun yardımları hesabına kimsəsizlər, yetim uşaqlar qayğı ilə əhatə olunurdular.

Azərbaycanın istiqlal tarixini memuar şəklində çap edərək, bir çox qaranlıq səhifələrə işıq salan Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrindən bəlli olur ki, Gəncədə də türk əsirlərinin yetim qalmış övladları üçün xeyriyyə cəmiyyəti fəaliyyət göstərib. Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycana gələn əsgər və zabıtların bir çoxu Gəncədə göz yaşı içərisində öz övladlarına qovuşmuşlar. Əsir xəstələrin vəziyyəti də diqqətdən kənar qalmır, onların sağlması üçün lazım olan dərmanlar da xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən alınır. Doktor Nəriman Nərimanovun Bakı Şəhər Dumasındakı çıxışından sonra adada saxlanılan, həyatlarının sonunu gözləyən xəstə məhbusların bir çoxu şəhər xəstəxanalarında müalicə olundu. "Hümmət" qəzetinin verdiyi məlumata görə, 300 əsir xəstə şəhər xəstəxanalarına köçürülmüş, müalicə edilmişdi.

Bütün faktlar onu göstərir ki, Çar Rusiyasının Bakıdakı strukturları rəhbərlərinin, jandarmanın təzyiqlərinə, təhdidlərinə baxmayaraq Azərbaycan xalqı Anadolu türkünün ən çətin vəziyyətlərində onları tənha buraxmamış, imkanları daxilində lazım olan köməkləri göstərmişlər.

Əsirlərin qaçışının təşkili, çar üsul-idarəsinin bu planlara qarşı mübarizəsi

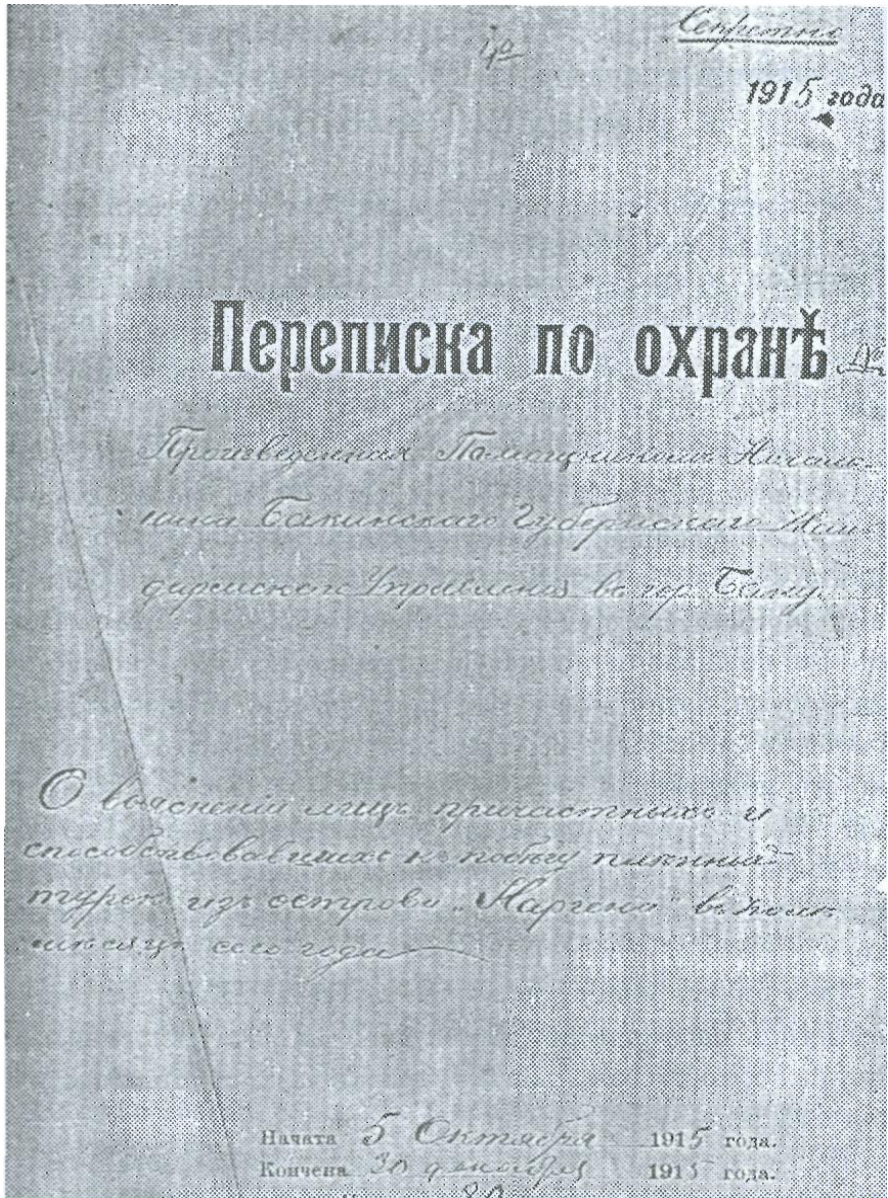
Sarıqamış hərəkətinin uğursuzluqları, Qars və Ərzurumun işğalı əsirlərin get-gedə sayını artırır. Əsirlərin bölüşdürülməsi mərkəzi kimi seçilən Tiflisdən qatarlara doldurulanlar Sibirin müxtəlif həbs düşərgələrinə göndərilirdi. Bu əsirlərin 10 min nəfərə yaxını müəyyən mərhələlərlə Nargin adasına gətirilmişdi.

Çar Rusiyasının Qafqaz canişinliyi türk hərbi əsirlərini Bakı əhalisindən uzaq saxlayıb, dənizin içərisindəki olan adaya yerləşdirmək planını məharətlə həyata keçirsə də, Azərbaycan türklərinin onlarla təmasını kəsib, əlaqə qurmalarının qarşısını ala bilmirdilər. Görülən sərt tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycan türkləri qayıqlara minib həbs düşərgəsinə baş çəkir, onlara ərzaq, geyim, dərman daşıyır, ehtiyaclarını qismən də olsa ödəməyə çalışır, münasib vaxt seçərək qaçırdıqları əsirləri Türkiyəyə göndərirdilər. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivinin 46, 486, 493, 495-ci fondlarında saxlanılan sənədlərdə, Nargin adasından qaçmış əsirlərin xatirələrində, mühacirət ədəbiyyatımızda əsirlərin qaçırılması barədə kifayət qədər məlumatlar var.

46-cı fondun 346-cı qovluğunda saxlanılan "Nargin işi" türk əsirlərinin qaçırılmasının azərbaycanlı sahibkarlar tərəfindən həyata keçirildiyi barəsində Bakı quberniyası Jandarma İdarəsinin araşdırması kifayət qədər maraqlıdır.

1915-ci il oktyabr ayının 5-dən dekabrın 30-dək davam etdirilən araşdırmada jandarm idarəsinin agentura şəbəkəsinin də topladığı məlumatlarla yanaşı, Bakı əhalisinin Rusiya-Türkiyə müharibəsinə münasibəti də daxil olmaqla 81 səhifədən ibarətdir və təhqiqat 32 sənədi əhatə edir.

Əlahəzrət İmperatorun Qafqaz canişinliyinə erməni əsilli Aleksandr Boqdanoviç Akopovun (Akopyanın) göndərdiyi məktub əsnasında başlanılmış bu

Азәрбајҹан зияаларына қарşı бағанмыш “Nargin іші”.

iş Nargin adasındakı əsir türk zabitlərinin qaçırılmasında iştirak etmiş azərbaycanlı sahibkarlar İsmayıl bəy Səfərəlibəyov, Murtuza Muxtarov, Acar bəy Aşurbəyov və onun həyat yoldaşı, Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Sona xanım Hacıyeva barəsində istintaq araşdırmasıdır. Akopov məktubunda göstərir ki, Nargin adasında saxlanılan 9 nəfər türk zabitinin qaçırılmasını bu şəxslər həyata keçirib, adada saxlanılan türklərlə indi də onların sıx əlaqələri var. 1915-ci il 29 iyul tarixində həqiqətən düşərgədən kapitan Süheyl İzzət, Fərhat Tursun, Şükrü Şaban bəy, paruçuk Osman Nuru Abdulla, podporuçuk Yusif Ziya, praporşik Hüseyn Hilmi, Fikri Şakir, Yusif İbrahim qaçırılmış, cənub bölgəsinə aparılaraq İran Astarasına keçirilmişdi.

Akopov məktubunda yazır ki, nəinki qaçırılan əsirlər, indi də adada olan məhbuslar adları çəkilən Azərbaycan sahibkarlarının himayəsi altındadırlar, zəngin azərbaycanlılar bu əsirlərlə əlaqə saxlayırlar, hətta onları öz evlərində qəbul edirlər. Danosçu sahibkar Ağasiyevin (yəqin ki, Əsriyanın - red.) də onun söylədiklərini təsdiq edə biləcəyini yazır. Bakı Jandarm İdarəsi tərəfindən dindirilən Ağasiyevin verdiyi ifadədən bəlli olur ki, Azərbaycan tacirləri öz dükanlarında türk əsirləri üçün qiymətlərdə endirim etmiş, əsirlərin az para ilə qidalanması, geyim üçün onlara şərait yaratmışlar. Hətta həmin əsirlərdən kimsə onun dükanına yaxınlaşmış, zənn etmişdir ki, bu dükan azərbaycanlı sahibkara məxsusdur, qiymətlərdə endirim istəmişdi.

Akopovun əsirlərin qaçırılmasının təşkilatçısı olan sahibkarların adlarını sadalaması, Jandarm İdarəsi tərəfdən diqqətlə araşdırılmış, faktların dəqiqləşdirilməsi üçün agentura işindən də istifadə olunmuşdu.

Bakı Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Sona xanım Hacıyeva ifadəsində təsdiqləyir ki, Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərini öz evində qəbul edib sonra biləndə ki, bu onun üçün problem yarada bilər, bu dövətlərdən imtina edib. Sona xanım Hacıyeva barəsində agentura məlumatlarından, istintaq araşdırmasından bəlli olur ki, Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri kimi o, mütəmadi olaraq Nargin adasına gəlib, hətta yaxın qohumları da bu ziyarətlərdə onu müşayiət edib. "Araz" Dəniz Nəqliyyatının komandiri Antonov 29 avqust 1915-ci ildə Bakı Quberniyası Jandarm İdarəsinin rəis köməkçisinə ünvanladığı məktubunda Sona xanım Hacıyevanın əsirlərlə əlaqəsi barəsində xeyli məlumatlar verir. Belə ki, adadakı əsirlərin verdikləri məlumata istinad edən Antonov qeyd edir ki, Sona xanım Hacıyeva öz şəxsi qayığı ilə istədiyi vaxt adaya yaxınlaşır, qayığı istədiyi yerdə saxlayır, əsirlərlə gün batanaqədək söhbətlər aparırmış. O, özü ilə düşərgəyə ərzaq və geyim əşyaları gətirirmiş ki, bu da heç kəsin diqqətini çəkmirmiş. Araşdırmadan bəlli olur ki, xanım Hacıyevanın Nargin həbsxanasının komandiri Poltaratski ilə sıx əlaqəsi olub, onlar düşərgədə maneəsiz olaraq görüşüblər.

Arxivdə qorunan sənədlərdə Bakıda və ətraf bölgələrdə məşhur türkcü kimi tanınan **Ağbala Quliyevin** iştirakı barəsində də araşdırmalar var. Akopovun

danosunda Ağbala Quliyevin antirus siyasəti apardığını, yerli xalq arasında bu yöndə təbliğatla məşğul olduğunu, hətta onun Osmanlı sultanının şəklini gəzdirdiyini yazır. Və qeyd edir ki, A.Quliyev ona məxsus olan sənədlərdə Türkiyənin müxtəlif təsvirləri əksini tapır. 8 nəfər türk zabitanın adadan qaçırılmasının təşkilatçısının A.Quliyev olduğunu, bu əməliyyatın Heydər Zeynalovun köməkliyi ilə baş tutduğunu qeyd edən Akopov dəlil-sübutunu təsdiq etmək üçün növbəti şantaj və qarayaxmalarına keçir. Əsirlərin adadan qaçışından sonra "İsmailiyyə" mehmanxanasına gətirildiyini, onların şərafinə ziyafət verildiyini qeyd edən Akopov yazır: "Həmin ziyafətdə Ağbala Quliyevdən başqa Mirtağı Mirbabayev, Əliheydər Babayev, Balaqardaş İbrahimov, Qasım Qasimov da iştirak ediblər". Jandarm İdarəsinin əməliyyatçılarının araşdırması zamanı təsdiqlənib ki, "İsmailiyyə" otelində həqiqətən də türk əsirləri gecələyib. İstintaq təhqiqatının 54-cü səhifəsində "İsmailiyyə" mehmanxanasının qeydiyyat kitabçasında türk əsirlərinin adlarının qeyd olunduğu təsdiqlənir. İsmail Salih, Osman Xəlil, Əhməd Mülkədarın, Sabid Xalidin adları olan siyahıda alman və avstriyalı əsirlərin ad və soyadı da var. Bəlli olur ki, eyni motivli axtarış tədbirləri Bakının bir neçə mehmanxanasında, o cümlədən "Təbriz" otelində də həyata keçirilib.

Sənədlərdə həbsxanadakı vəziyyətlə bağlı məlumatlar da əksini tapıb, türk əsirlərin üzərində ermənilərin nəzarət etdiyi, məhbusların ərzaq və su təminatında problemlərin yaşandığı bəlli olur. Komandir Antonovun hazırladığı hesabatda bəlli olur ki, türk əsirləri üzərində ermənilərin nəzarətçi təyin olunmasına əsas səbəb, ermənilərin türklərə qarşı nifrətindən doğub və hesab edirmişlər ki, bu qisas hissələri türklərin üzərində ən yaxşı nəzarət ola bilər: "Ancaq təəssüf ki, Nargin həbsxanasının növbətçi komandiri Poltaratski əsirlərin qaçışı zamanı xəstə olub, tıfədən əziyyət çəkib, ciddi nəzarəti həyata keçirə bilməyib".

Əsirlərin qaçışını cidd-cəhdlə təfərrüatına qədər dəqiqləşdirməyə çalışan çar çinovnikləri konkret nəticələrə də gəlib. "Knyaz Borodanski" gəmisində Nargindən şəhərə gələn əsirlər bəklil Əlibaba ilə görüşüb, sonra isə yoxa çıxıblar. Onlar bir gün "İsmailiyyə" mehmanxanasında gecələyəndən sonra Astaraya gəlib, burada Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti üzvləri ilə görüşüb, saxta İran pasportu ilə "İvan Kolesnikov" gəmisində İrana keçiblər. Lənkəran polisinin araşdırması zamanı bəlli olub ki, Hacı Ağa Həbibullayev tərəfindən həyata keçirilən bu əməliyyatda onun İran konsulluğunda çalışan qardaşı Bəşir Həbibullayev də iştirak edib. Bu hadisə ilə əlaqəli şəhər əhalisindən Hacı Ağa Həbibullayevin, Əbdül Hüseyn Kərim oğlunun, Ələsgər Məmmədovun həbs olunduğu da araşdırma sənədlərində əksini tapıb.

Əsir türk zabitlərinin və sırası əsirlərin qaçışı, onların şəhərə gedib qayıtmaması jandarm idarəsində, məxsusi olaraq Tiflisdəki Qafqaz canişinliyində ciddi narahatlıqlar yaratdı, tədbirlər görülməsi barədə göstərişlər verildi. Bu tədbirlərdən biri də əsirlərlə təmas yaranan, onların maddi ehtiyaclarını ödəyən,

С П И С О К Ъ

военно-дѣльныхъ турокъ, совершившихъ побѣгъ изъ 17 Кавказскаго
рабочаго батальона по состоянію къ 12 Января

Званіе, имя и фамилія.	Срокъ службы	Когда бѣжалъ	Откуда	Примѣты.
Усейнъ Мустафа	3 ротъ	4 Января	Трапезондъ	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Мамедъ Кассанъ	7 "	"	Кахъ	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Магомедъ Гасонія	"	"	Непасиль	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
<i>Вурчумъ Ибрагимъ</i>	"	"	"	"
Ибрагимъ Эмиль	"	"	Стамбуль	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Зекъ Акмедъ	"	"	Темель-ханъ	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Мамедъ Али	"	"	Сирмене	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Джамала Мустафа	5 ротъ	"	Трапезондъ	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Усейнъ Сулейманъ	2 "	2 Января	"	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Мамедъ Али	7 "	7 Января	Сирмене	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Османъ Исидя	"	"	Машко	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Ахмедъ Ибрагимъ	"	"	Платанъ	Сред. нос. худ. л. чер. волос.
Мустафа Али	"	"	Сирмене	Сред. нос. худ. л. чер. волос.

Ösir türklərin qaçışı ilə bağlı tərtib olunmuş siyahı

saxta İran pasportları ilə Türkiyəyə keçmələrini təmin edən mərkəzin və şəxslərin axtarışı idi. Agentura işinin müsbət nəticələr verəcəyini düşünərək həm həbsxanada, həm də ayrı-ayrı xeyriyyə cəmiyyətlərində, əhalinin kütləvi yığışdıqları yerlərdə məxsusi agentlər yerləşdirildi. Agentlərə verilən tapşırıqlardan biri də Azərbaycan tacirlərinin, ziyalıların daim nəzarət altında saxlanılmasını, onların izlənilməsini həyata keçirmək idi. Məxfi sənədlər içərisində yunan əsilli, Sevostopolda anadan olmuş, Baxçasarayda yaşamış, səlis türkcə danışan İvan Konstantinov Antonoidin xidmətləri diqqəti çəkir. Özünü Ənvər Paşanın qardaşı kimi təqdim edən, müharibənin gedişində əsir alındığını söyləyən İvan Konstantinov müsəlman əhalinin daha çox istirahət yeri kimi gəlib gün keçirdikləri çayxanalarda məlumat toplamaqla məşğul olub. Belə bir plan həyata keçirib ki, müsəlmanlar onu öz vətəninə, Türkiyəyə yola salmağa kömək etsin. Söhbət etdiyi yerli əhalinin onun bu istəyini həyata keçirməyə hazır olduğunu, Şuşa-Culfa yolu ilə İrana keçirmələrinə razılıq verdikləri də bəlli olur. Qurulmuş ssenari əsasında o, türk əsirlərinin hansı yollarla, kimlərin vasitəçiliyi ilə qaçırılmasını öyrənməyə cəhd edir. Agentin verdiyi danoslardan bəlli olur ki, yerli müsəlman əhalisi Türkiyəyə və türklərə rəğbət bəsləyirlər. Onu İrana keçirmək istəyənlərin söylədiklərinə istinadən İvan Konstantinov ifadəsində deyir: *"Əhali Türkiyəni rəğbətlə izləyir, müharibədən də məlumatlıdır. Məni qaçırmaq istəyən müsəlmanlar deyirdilər ki, onlar məndən əvvəl də türk əsirlərini İran vasitəsi ilə Türkiyəyə keçiriblər. Hətta onlar mənə söylədilər ki, Türkiyədə söyləyim ki, buradakılar onları gözləyirlər"*.

Rus çinovniklərinin qurduqları ssenarini başa düşən azərbaycanlılar İvan Konstantinovun İrana keçirilməsini həyata keçirmir, işin qurama olduğunu başa düşüb geri çəkilirlər.

Əsirlərin qaçırılmasında Azərbaycan tacirlərinin, neft sənayesi sahibkarları və əhalinin iştirakını müəyyənləşdirmək üçün Bakı jandarm idarəsi agentura fəaliyyətlərini gücləndirdi. Planlaşdırılmış ssenariyə uyğun olaraq özünü əsir türk zabiti kimi göstərən İvan Konstantinov əvvəlcə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəalllarından olan sahibkar İsmayıl bəy Səfərəlibəyovun bu işdə fəaliyyətini izləməyə başladı və münasib vaxt seçərək İsmayıl bəyin ofisinə gələrək İran üzərindən Türkiyəyə keçməkdə yardım göstərilməsini xahiş etdi. İvan Konstantinov öz danosunda İsmayıl bəy Səfərəlibəyov tərəfindən qəbulu və onunla apardığı söhbəti belə təsvir edir: "Mən ona söylədim ki, həbsxanada əsir olan zabit dostlarım qaçıblar. Mənim də qaçmağım üçün köməklik göstərməyini, maddi yardım etməyini xahiş etdim. Əvvəlcə Səfərəlibəyovun təklifimi müsbət qarşıladığını üz cizgilərindən duydum, sonra o mənə suallar verməyə başladı. Soruşdu ki, əsir yoldaşlarının adını çəka bilərsənmi? Mən tutuldum, əlacım sakitcə

orani tərک etməyə qaldı". Qurulmuş ssenarinin peşəkarlıqla hazırlanmaması, İsmayıl bəy Səfəralibəyovun isə ehtiyatlı davranışı jandarm idarəsinin planlarını alt-üst etdi.

Bakı Jandarması Xəfiyyə İdarəsinin növbəti hədəfi Qafqaz müsəlmanları arasında kifayət qədər nüfuzu olan Bakı əhalisinin rəğbətini qazanmış Süleyman bəy Səfixanov oldu. Mərkəzi Tarix Arxivinin 46-cı fondunun 228-ci qovluğunda mühafizə olunan sənədlərdən bəlli olur ki, xəfiyyə polisinin araşdırmasına və Bakı quberniyası Jandarm İdarəsinə daxil olan anonim məktuba əsasən Süleyman Səfixanovun fəaliyyəti nəzarətə götürülüb, onun Türkiyə tərəfdarı olması, İrandan ona ünvanlanan məlumatların yoxlanılması məxfi qaydada həyata keçirilib. Anonim şəxsin "Səlimxanovun cəmiyyətdə öz nüfuzundan istifadə edərək Bakı və Qafqaz əhalisi arasında antirus təbliğatı aparır, insanları Türkiyənin xeyrinə fəaliyyət göstərməyə çağırırdığı" barədə 1914-cü ilin 24 dekabr tarixində məktubu məxfi araşdırma üçün əsas olmuşdur. Gizlin tədbirlər nəticəsində bəlli olur ki, Süleyman bəy Səfixanovun ünvanına İrandan türkçə yazılmış məktublar daxil olur və həmin məktublارın oxunması həyata keçirilir. Aşağı hissəsi ay-ulduz və "Difan" firqəsinin möhürünə oxşayan məktubda yazılır: "Əziz qardaşımız Süleyman, artıq Sarıqamışı almışıq, Qars bombalanır. İranda və Hindistanda işlərimiz pis getmir. Yaxın vaxtlarda Qafqaza qonaq olacağıq. Siz bizim Qafqazda "İdarə məclisi"nin sədrisiniz. Üç dəfədir ki, pul göndərsiniz. Biz o pulları almışıq. İndi bizim adamlardan sizə yaxınlaşan olacaqdır, başqa əllər vasitəsilə həmin pul İbrahim paşa Hacıəli oğlu Hüseynova çatacaq və o məbləği bizə verəcək". İmza yerinə Lütfəli adlı bir şəxsin adı yazılıb. Bu məktubla əlaqəli dindirilən Süleyman Səfixanov ona ünvanlanan ittihamları rədd edir, bu işin qurama olduğunu, düşmənləri tərəfindən həyata keçirildiyini söyləyir. Qeyd edək ki, 1915-ci ilin yanvar ayının 5-də başlanan istintaq işi, məlumatların toplanılması, araşdırılması 1916-cı ilin fevral ayının 13-dək davam etdirilib.¹⁰

Türkiyəyə rəğbətın artması, əsir türklərin qaçırılması, Azərbaycan xalqının "müqəddəs müharibəyə hazırlaşması", Bakıda rusların əleyhinə iğtişəşlərin baş verəcəyi xəbərləri Qafqaz canişinliyini narahat edirdi. Milli və dini hisslərdən doğan həmrəyliyın xoşagəlməyən proseslərlə nəticələnəcəyini duyan canişinliyin Bakı nümayəndələri Azərbaycan ziyalıları və sahibkarlarının fəaliyyətlərinə gizlin nəzarətin həyata keçirilməsini sürətləndirdilər. Agentura şəbəkəsinin məlumatlarına görə, ziyalılar içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşovun, İsa bəy Aşurbəyovun, Murtuza Muxtarovun, Ağabala Quliyevin, İsmayıl bəy Səfəralibəyovun, Sona xanım Hacıyevanın bu yöndə hərəkətləri diqqətlə izlənilirdi. Üzərində "Sovershenno sekretno" sözü yazılmış 46-cı fondun qovluqlarında Nargin adasından türk əsirlərinin qaçışının əsas təşkilatçısı olan Ağabala Quliyevin barəsində məxfi məlumatlar da əksini tapmışdır. Bu məlumatlardan bəlli olur ki,

¹⁰ ARMDTA, fond 46. siy.1. iş 228

A.Quliyev 1908-ci ildən "Hümmət" təşkilatının əsas fəalları arasında olub, türkçü mövqeyinə görə əhali arasında nüfuzlu şəxs kimi tanınır. Türk əsirlərinə etdiyi köməkliliyə görə A.Quliyev Osmanlı dövləti tərəfindən "Aypara" ordeninə layiq görülmüşdür.

Böyük azərbaycanlı, Qafqaz müsəlmanlarının səxavətinə arxalandığı və özlərinə ata hesab etdikləri Hacı Zeynalabdin Tağıyevin fəaliyyəti məxsusi olaraq izlənilir, barəsində məlumatlar hazırlanırdı. Hətta bəzi qəzetlər Hacınin Türkiyəyə gələcəyi barəsində də uydurmalar dərc edir, onu şantajə çəkirdilər.

Təkcə ziyalı və sahibkarlar arasında deyil, əhali içərisində də Türkiyəyə rəğbət bəsləyənlər haqda mütəmadi məlumatlar toplanır, fəallar müəyyənləşdirilir, onların zərərsizləşdirilməsi həyata keçirilirdi.

Bakı Quberniyası Jandarm İdarəsinin 24 yanvar 1915-ci ildə Dağıstan vilayətinin Samur bölgəsində doğulan, Bakı şəhərində mənzil alqı-satqısı ilə məşğul olan Kavkay Aslan oğlu Aslanovun şübhəli şəxs kimi həbsi də Türkiyə tərəfdarı olması ilə əlaqədar idi. Axtarış zamanı onun evindən Türkiyə sultanlarının portretləri, Türkiyə-Rusiya müharibəsi ilə bağlı sənədlər, Ənvər və Mahmud Şövkət paşaların, Niyazi bəyin şəkilləri, türk əsirlərinə kömək məqsədi ilə toplanılan ianələr barəsində 6 məktub, bu məqsədlə "Qızıl Aypara" cəmiyyətinə ödədiyi pul qəbzi aşkarlanıb. Aparılan araşdırmada və pristavin məlumatlarından aydın olur ki, Kavkay Aslanov türk əsirlərinin dəfnində aktiv şəkildə iştirak edib, cəmiyyət içərisində kifayət qədər nüfuzu var. Siyasi təhlükəli adam kimi dəyərləndirilən Kavkay Aslanovun hərbi əməliyyatlar getdiyi ərəfədə müsəlmanlar arasında qalması mümkünsüz edilib və Qafqazdan sürgün olunması haqda qərar çıxarılıb.

Həyat yoldaşı Kavkay Aslanovun həbsinin qanunsuz olduğunu, onu istəməyənlər tərəfindən şərhləndiyini Bakı Şəhər Polis İdarəsinə ünvanladığı məktubda bildirərək, onun dediklərini təsdiq edəcək bir neçə tanınmış şəxsin, o cümlədən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, türk əsirlərinin qaçışının təşkilatçısı kimi gizlin polisin nəzarətində olan Ağabala Quliyevin adını çəkir.

Bütün bu araşdırmalar, ayrı-ayrı şəxslərə qarşı Türkiyə tərəfdarı kimi cinayət işlərinin başlanılması Azərbaycanında olan siyasi ab-havanın, Türkiyənin qardaş ölkə olaraq dəstəklənməsinin, milli düşüncənin cəmiyyətə sirayəti ilə əlaqədar idi. Bu hissi işə canişinlik bütövlükdə aradan qaldırmaqda aciz idi.

Əsirlərin qaçışı saxta İran pasportları vasitəsilə həyata keçirildiyindən Bakıdakı İran konsulunun fəaliyyəti də nəzarətə alınmış, barəsində məxfi məlumatlar toplanılmışdı. 1915-ci il noyabr ayının 26-da Bakıda yaşayan İran təbəələri olan tacirlər Qafqaz hərbi dairəsinə anonim məktub yazaraq konsul Dövlət xanın bu yöndə fəaliyyəti barəsində məlumat vermişlər. Rus kəşfiyyatçılarına məxsusluğu duyulan anonim məktubda deyilir: "Davud xan Nüsret-ül-Vəzare vətənpərvərlik adı ilə bizdən aldığı pulları rus əsirliyindən qaçan türk zabitləri üçün toplayır. Konsul indiyədək 20 türk əsirini Bakıdan yola salmışdır".

Anonim müəlliflər Azərbaycanda yaranan ərzaq qıtlığında yenə İran konsulluğunu günahlandırır, ərzağın, məxsusi olaraq qəndin və kətanın İran üzərindən Türkiyəyə daşındığını bildirirdilər. Verilən məlumatları yoxlayan jandarm idarəsi, Qafqaz Hərbi Dairəsi komandanına 7480 nömrəli təcili teleqram göndərərək İrana taxılın və qəndin satışının qadağan olunmasını təklif etdi.

Çarizmin məxfi xidmət orqanları azərbaycanlı messenat, müsəlmanların dayağı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin İrana bez satmasından da şübhələndirdilər. Belə hesab edirdilər ki, bez İran vasitəsilə Türkiyəyə ötürülür.

1915-ci ilin fevral ayının 20-də "Tam məxfi" qrifin altında Əlahəzrət imperatorun Qafqazdakı nümayəndəliyi tərəfdən Bakı Şəhər Polis İdarəsinə, Dəmiryol Jandarm İdarəsinə məktub göndərərək İran tərəfdən Azərbaycana Türkiyədən emissarlar göndərildiyini bildirir və bu işin nəzarətə götürülməsini tapşırırdı. Məktubda İrandan keçib Azərbaycana gələn türk emissarlarının qaçqın və xırda ticarətçi adı altında fəaliyyət göstərdikləri qeyd olunurdu. Bakı Şəhər Polis İdarəsi dəftərxanasına daxil olan məlumata görə, Dağıstan sakinləri Məhi Omar oğlu, Məhəmməd Ravalı oğlu bir müddət Türkiyədə yaşamış, sonra isə emissarlar kimi geri döndükləri, onların Türkiyənin xeyrinə fəaliyyət göstərdikləri, hərbi əməliyyatlar barəsində xəbərlər topladıqları, xalq arasında təbliğatla məşğul olduqları məlum olur. Bu insanların zərərsizləşdirilməsi, axtarış tədbirlərinin aparılması barədə göstəriş verilmişdi.

Əhali arasında günü-gündən Türkiyə tərəfdarlarının artması, hərbi əsirlərin qaçırılması siyasi ab-havanın Rusiyanın xeyrinə olmadığı Bakı quberniyası Jandarm İdarəsinin axtarış üzrə rəisinin məktubunda da əksini tapır. 1915-ci ilin sentyabr ayının 4-də hazırlanan məktubda deyilir: *"Mənə həvalə olunmuş, agentura idarəsindən daxil olmuş, lakin yoxlanılmamış məlumata əsasən, Bakı şəhərində müsəlmanlar arasında yüksək əhval-ruhiyyə var. Əfqanıstan, İran və ümumiyyətlə, Qafqaz müsəlmanlarının üsyan və çıxışlarının baş verəcəyi barədə söz-söhbətlər gəzir. Nə vaxt ki türklər irəliləyir, müsəlman kütlələrinin əhval-ruhiyyəsi yüksəlir. Bakı əhalisinin istər yuxarı, istərsə də aşağı təbəqəsinin nümayəndələri türklərin tərəfindədir. Hətta cəbhədə vəziyyət əleyhimizə dəyişərsə, müsəlmanların sakitləşəcəyinə ümid etsək, özümüzü aldatmış olarıq. Türklərin uğurları üzərində müsəlmanların ayağa qalxacağı istisna deyil".*

Bütün çətinliklərə baxmayaraq öz həyatını təhlükəyə atan Azərbaycan türkləri müharibənin gedişini Türkiyənin xeyrinə dəyişmək üçün yüksəkçinli hərbciləri Nargindən qaçırmağa müvəffəq olurdular. Türk ordusunun ən peşəkar təyyarəçisi Vəcihi Hurkuşun qaçırılmasını da bu sıraya əlavə etmək olar. 1869-cu ildə İstanbulda doğulan Vəcihi Hurkuş düşmənin xeyli sayda təyyarələrini sıradan çıxaran cəsur döyüşçü kimi hərbi tarixində önəmli yerə sahibdir. Vəcihi Hurkuş 1917-ci ildə Qafqaz cəbhəsində öz növbəti uçuşunu həyata keçirən zaman, düşmənin bir təyyarəsini sıradan çıxarır və sonda özü də qəza vəziyyəti ilə üzləşir, ruslar tərəfindən əsir alınır və Nargin həbs düşərgəsinə gətirilir. Bir müddət həbsdə

qalan Vəcihi Azərbaycan türkləri ilə əlaqə qurur və həbsxanadan qaçırılır, doğulduğu Ərzuruma qayıdır. Sonra Atatürkün başladığı milli mübarizəyə qatılan Hurkuş 1969-cu ildə dünyasını dəyişir. Vəcihi Hurkuşun həyatı, fəaliyyəti Nargin adasından qaçırılması ilə bağlı türk televiziyaalarının kino çəkilişi nəzərdə tutulsa da, bu, hələlik gerçəkləşməyib.

Həbsxana düşərgəsindən qaçırılan türk əsirlərinin xatirələrində də Azərbaycan xalqının bu xilaskarlıq missiyasını necə həyata keçirdikləri, onların çəkdikləri məşəqqət, çətinliklər də əksini tapıb. Nargində həbs düşərgəsində bir müddət məhkumluq həyatı yaşamış tuğ-general Ziya Yerkökün xatirələrini "Cəhənnəm adası Nargin" sənədli filmində bölüşən Ziya Yerkök deyir: "Babam danışırdı ki, bir çox əsir mehmetciyi soyuq qış günlərində, uzun yollarda itirdik. Aclıq, susuzluq və bir yandan da xəstəlik hökm sürürdü. Bir çox əsir qaçmağa cəhd göstərmişdi. Babam da əsarətə dözə bilməyib, Azərbaycanda qurulan türk birliklərindən yardım alaraq həbsxanadan qaçmışdı". Babasının əsir alındığı zaman ayağında yalnız çarıq olduğunu söyləyən Yerkök əsirlərə Azərbaycan türklərinin dəstək göstərdiklərini qardaşlıq təəssümü kimi dəyərləndirir.

1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsi başlayanda öz atçılıq təsərrüfatında rus ordusunun ehtiyacları üçün xeyli Dilbaz atı satan Osman ağa Əbdürrəhman ağa oğlu Dilbazov dini və milli hisslərin təsiri ilə əsir türklərin qaçırılmasında yaxından iştirak edirdi. Bu barədə İsmayıl Umudlunun "Dilbazilər" adlı tarixi-bioqrafik araşdırmasında məlumatlar əksini tapıb. Müəllif Osman ağa Dilbazovun bu fədakarlığını qələmə alaraq yazır: "Rus-türk cəbhəsində döyüşlərin gedişində rus tərəfinə əsir düşən Osmanlı zabıt və əsgərlərin qaçırılması namus və şərəf məsələsi idi. Osman ağa bir türk zabıtına yaxşı bir at verərək Türkiyəyə qaça bilməsinə şərait yaratması ailə söhbətlərində indi də xatırlanır".¹¹

1988-ci ildə Çayeli Vənəkdərə əranlər köyündə doğulan Yusuf Taşçının da həyatı Nargin adası ilə bağlıdır. Sarıqamış hərəkətində döyüşlər zamanı əsir düşən Yusuf Taşçı 4 il əsir həyatı yaşamalı olub, rus dilində sərbəst danışdığı üçün həbsxana həkiminin tərcüməçisi kimi çalışıb və 1917-ci ilin sonunda Azərbaycan türklərinin köməyi ilə qaçıb əvvəl İstanbula, sonra isə doğulduğu kəndə dönüb. Atalarının Nargin adasında həbsxana həyatı ilə bağlı Türkiyənin müxtəlif informasiya portallarına məlumat ötürən Ali Osman və Adil Taşçılar Nargin mövzusunun foruma çıxararaq, müzakirələr də təşkil edirlər.

Təkcə əsirlərə deyil, müharibənin dəhşətlərindən yaxasını qurtarmaq istəyən mülki əhalinin, valideynlərini itirmiş uşaqların, ahıl və xəstələrin üzləşdikləri çətinlikləri aradan qaldırıb, onlara kömək edən müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri aktiv fəaliyyətə keçmişdilər. Həsən bəy Zərdabinin, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə 1905-ci ildə yaradılan "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti" öz nizamnaməsində dəyişiklik edərək, müharibədə zərər çəkib qaçqınlıq həyatı

¹¹ İsmayıl Umudlu. "Dilbazilər". Bakı. 2007. səh. 203

yaşayanlara, yetim uşaqlara, türk əsirlərinə kömək etməyi öz başlıca vəzifəsi hesab etdi və bu yöndə fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarixi Arxivinin 355-ci fondu bütünlüklə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin 1916-1917-ci illərdə müharibə dövründə türklərə etdiyi köməklə bağlı sənədlərlə zəngindir.

Sənədlərdən bəlli olur ki, müharibə dövründə Tiflisdə "Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkillik" adlı xüsusi təşkilat fəaliyyət göstərmişdir.

Bu idarənin nəzdində Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkilliyi fəaliyyət göstərirdi ki, bu quruma Xosrov Paşa Sultanov rəhbərlik edirdi. Qarsa, Ərzuruma, Ərdəhana göndərilən xeyriyyə cəmiyyəti üzvləri yetim uşaqları, xəstə və ahılları yığıb Tiflisə gətirir, oradan Gəncə və Bakıdakı xəstəxanalara, uşaq evlərinə yerləşdirirdi.

1916-cı ilin iyun ayının 21-də İspir məntəqəsində 32 yetim müsəlman uşağının olması haqda cəmiyyətə məlumat verilir və Rövşən bəy Əfəndiyev bu yetimlərin Bakıya gətirilməsi üçün Qarsa yola salınır. Çox keçmir ki, iyul ayının 16-da Rövşən bəy Əfəndiyev bu uşaqları Tiflisdən Bakıya gətirir, onları məktəbdə yerləşdirir, geyimlə, ərzaqla, müəllimlə təmin edir. Sənədlərdən bəlli olur ki, 1916-cı ilin iyul ayının 21-də İspir məntəqəsindən daha 42 nəfər yola salınmışdı. Bu uşaqların böyük əksəriyyəti 5-14 yaşlarından ibarət idi. Başqa bir sənəddə isə Tiflisdəki yetim evindən Bakıya göndərilmiş 50 nəfər kimsəsiz uşağın siyahısı var.

Azərbaycanlı vətənpərvər bir tərəfdən Qarsın çevrəsində, Ərzurum, Ərdəhan, Otul mahallarında rus və ermənilərin törətdikləri faciələrdən zərər çəkən Anadolunun dinc sakinlərini, uşaqlarını bir yerə yığıb onlara öz qardaş yardımını edir, digər tərəfdən Nargində baxımsızlıqdan, aclıqdan, xəstəlikdən əziyyət çəkən əsirlərin qaçırılmasını həyata keçirirdilər. Həm də düşünürdülər ki, hərbi təcrübəsi olan türk əsirləri ordu formalaşdırmaqda Azərbaycana yaxından kömək edər, öz döyüş bacarıqlarını onlara təlqin edə bilərlər. 1939-cu ildə nəşr olunan "Azərbaycan yurd bilgisinin Cümhuriyyətin ildönümünə həsr etdikləri xüsusi buraxılışda Mirəziz Səidlinin "28 may İstiqlal yolunda azəri tələbələri" məqaləsində Nargin adasından əsirlərin qaçırılmasında göstərdikləri fəaliyyətdən bəhs edir. Rusiyanın müxtəlif bölgələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin bolşevik inqilabı ərəfəsində vətənə dönərək, millətə öz xidməti borclarını ödəmək üçün "Qafqaz müsəlmanları tələbələri" cəmiyyətini qurduğunu xatırlayan müəllif qarşılarında üç mühüm vəzifənin dayandığını yazır: "Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında iştirak etmək, Nargin adasındakı türk əsirlərini qaçırmaq və əsgəri təlim görməmiş azəri türklərindən könüllü əsgər toplamaq".

Türk əsirlərinə yardım edən gizlin cəmiyyətin sırf tələbələrdən ibarət olmadığını yazan M.Səidli xatırlayır: "Biz orada bir neçə nəfər idik. Bir neçə imkanlı ailənin xanımlarının da bu işə köməyi dəyirdi. Bu xanımlar yeməklə bərabər əsgərlərə silah və elektrik cib lampaları daşıyırdılar. Gecəyarısı adanın sahillərində pusquda duran təşkilat üzvlərimiz qayıqları lampa işığında sürərək,

səssiz bir neçə türk əsirini qaçırdıq. Bir gün 16 zabit qaçırıldı. Zığ burnunda bağlanan qayığı dalğalar gecə qoparıb dənizin içərilərinə aparmışdı. Gündüz rus nəzarətçiləri bu qayığı çevirmişdilər. Həmin gün rus qəzetləri sevindirici xəbər verirdilər: "Bu gecə Nargin adasından 16 türk zabiti qaçmaq təşəbbüsü bulmuş, fırtına isə qayığı çevirmiş, zabitlər boğulmuşlar". Halbuki qaçırılan zabitlər "Cəmiyyəti Xeyriyyə" ("İsmailiyyə") binasında istirahət etməkdə idilər. Demək, qaçırılanların izini Xəzər dənizi "yumuşdu".

Müsəlman Milli Komitəsinin və Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Nargin əsirləri ilə əlaqələrinə, Sibir çöllərindəki əsir düşərgəsindən qaçaraq Azərbaycana gələn, Türkiyəyə hərbi yardımla bağlı Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə qatılan Hüsəməddin Tuğac "Bir nəslin dramı" memuarında da toxunub. Hüsəməddin Tuğac yazır ki, Milli Komitənin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun köməkçisi Mirzə Davudla birgə fəaliyyət göstərirəm. Mirzə Davud əsir türklərlə əlaqə qurmaq üçün mənə Mirməmməd adlı bir nəfərin kömək göstərəcəyini söylədi. Mirməmməd əvvəllər də Milli Komitə mərkəzi ilə Nargin adasındakı türk əsirləri ilə əlaqə işini görmüşdü.

Bakı zənginləri arasında milli mövqeyi ilə seçilən Murtuza Muxtarov da əsirlərin qaçırılması işində bilavasitə yaxından iştirak edirdi. Ağsaqqal yazıçı Qılman İlkin nəql edir ki, M. Muxtarov həbs düşərgəsinə gedərək əsirləri ölü adı ilə qaçırır, daşı kisələrə doldurub həmin "ölüləri" ilə əvəzləyib dənizə atdırırmış. Bu hadisələrə bənzər xeyli sayda faktları dilə gətirib yazıya almaq da mümkündür. Azərbaycanın və Türkiyənin arxivlərində saxlanılan faktlar isə yetərincədir, inanırıq ki, gələcək tədqiqatçılar zaman-zaman bu fondların materialından yararlanacaq, daha dolğun əsərlər yazacaqlar.

1917-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Sibir çöllərindən, Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən, Nargin adasından türk əsirlərin qaçırılması, yaxud onların müxtəlif yollarla bu əsarətdən xilas olmalarında dönüş yarandı. Azərbaycan Mərkəzi Tarix Arxivinin 495-ci fondunun 77 s. qovluğunda saxlanılan sənədlərin araşdırılması zamanı 1917-ci ilin yanvarından dekabrın sonunadək 500 nəfərdən artıq əsir zabit və əsgərin qaçırılması, yaxud qaçması faktı öz əksini tapır. Sənədlərin təftişi nəticəsində əsirlərin Rusiya ərazisində saxlanılma məkanları, onların ucuz işçi qüvvəsi kimi ağır işlərdə çalışması, çətin yaşayış şəraiti barəsində müəyyən qənaətlərə gəlmək mümkündür. Nargin adası komendantlığına, Bakı Şəhər Polis İdarəsinə göndərilən teleqramlarda əsirlərin Astarxanda, Petrovskdə, Kutaisidə, Dərbənddə, Tbilisidə, Ərzurumda, Sarıqamışın özündə müxtəlif ağır işlərdə çalışmaları barədə məlumatlar var.

Bakı Şəhər Polis İdarəsinə və Nargin komendantlığına Əlahəzrət İmperatorun Qafqaz canişinliyi köməkçisinin 3 noyabr 1917-ci il tarixli teleqramında Kutaisi həbs düşərgəsinin məhbusları Mehmet Bəkirbailin, Şaban Airoğlunun, Yusuf Takerin qaçması haqda məlumat daxil olub. Teleqramın məzmunundan bəlli olur ki, bu üç əsir Bakolovada tütün plantasiyalarında çalışıb,

7 iyun 1917-ci ildən isə qaçıblar. Türk əsirlərinin böyük bir hissəsi Tiflisdə 1-ci Fəhlə Batalyonunda, Bakıdakı 21 və 27-ci İnşaat batalyonlarında ağır işlərə cəlb olunub, istismar ediləblər. Sənədlərdə əsirlərin bəzən ad və soyadları, ata adları bütövlükdə yazılmır, yaşları təqribi göstərilir. Bütün bunlar onu sübut edir ki, əsir həyatı yaşayanların qeydiyyatı hərtərəfli şəkildə aparılmayıb.

1917-ci ilin elə ilk günlərində 27-ci Qafqaz Fəhlə batalyonundan 1915-ci ilin 6 noyabr tarixindən 1916-cı ilin dekabrınadək olan müddətdə 14 əsir qaçması haqqında axtarış elan edildi. Batalyon komandirinin Bakı Şəhər Milis İdarəsinə, Nargin adası həbsxanası komendantına göndərdiyi məlumatda bu əsirlərin tapılması xahiş olunurdu. Ərzurum, Sivas, İzmir, Van, Ankara bölgələrindən olan bu məhbusların əlamətləri də tərtib olunan siyahıda əksini tapmışdır. Çox keçmədi ki, məhz sözügedən batalyon özünün növbəti axtarış elanını verməli oldu. 1917-ci ilin yanvar ayının 12-də hərbi fəhlə batalyonunu 13 nəfər əsir, ayın 20-də isə daha 5 nəfər münasib vaxt seçərək rus əsarətindən xilas olmuşdu.

Vaxtilə Nargin həbsxanasında məhkum olmuş, sonra isə Petrovskə göndərilən əsir Mehmet Mustafa oğlunun düşərgədən qaçması barəsində 9 avqust 1917-ci ildə Bakı Şəhər Polis İdarəsinə telefonqramma daxil olmuşdur. Axtarış üçün elan olunan məlumatda əsirin tapılacağı təqdirdə Nargin həbsxanasına, ya da Dağıstana göndərilməsi tələb olunurdu. Sentyabrda qaçan əsirlərin statistikasına getdikcə artmağa başladı.

Belə ki, sentyabrın 1-də Sarıqamışdan göndərilən məlumata görə, həbsxanadan 3 əsir, sentyabrın 5-də Ərzurum dəmiryolunda çalışan 6 nəfər məhbus qaçmışdır. Sənəddə Ərzurum vilayətinin sakinləri olan bu əsirlərin doğulduğu kəndlərin adı, əynində geydikləri paltar, xarici görünüşü barəsində məlumatlar verilirdi. Tuçü kəndindən İbrahim Həsən oğlu, onun həmkəndlisi 25 yaşlı Abdul Rəcəb oğlu, Göynəşi kəndindən Şövqi Ahmet oğlu, Trapezunddan Şaban Zakir oğlu, Tortumun Repanus kəndindən Mustafa İsmayıl oğlu, Hülumet Həmid oğlu əsir siyahısında axtarışa verilmişdi. Bu hal iki gündən sonra yenə də təkrar oldu, üç nəfər yenidən Ərzurum dəmir yolunda işçi qüvvəsi olmaqdan qurtularaq qaçdı.

1917-ci ilin sentyabr ayı boyunca 7 dəfə müxtəlif düşərgələrdən əsirlərin qaçışı baş verdi.

Tiflisdən sentyabr ayının 13-də alman teleqramda Hüseyn Vəlinin, Zakir Kadırın 1-cə fəhlə batalyonundan qaçdığı barəsində məlumat verilir və xahiş olunur ki, adı çəkilən əsirlər tapılırsa, Nargin həbs düşərgəsinə təhvil verilsin. Sarıqamışdan əsirlərlə bağlı verilən məlumatlardan aydın olur ki, əsirlər içərisində rus dilində danışan əsir türklər də var. Məhz bu əsirlərin daha təhlükəli olduğu da diqqətə gətirilir, onların Türkiyə tərəfdən əhali arasında kəşfiyyat işlərinə cəlb olunma ehtimalı da nəzərə alınır.

Rusiyada baş verən ciddi siyasi qarşıdurmalar, bolşeviklərin inqilabi hərəkətləri və Birinci Dünya savaşının sona yetməsi əsir türklərin qaçırılması və ya münasib şəraitdən istifadə edərək düşərgələri tərk etmələri üçün zəmin yaratdı,

oktyabr ayında bu iş daha da sürətləndi. Oktyabr ayı ərzində 5 dəfə müxtəlif vaxtlarda həbsxanalardan qaçma faktı qeydiyyata alınmışdı. İlk əsir qaçqınlar oktyabrın 2-də Sarıqamış düşərgələrini tərk etməklə yadda qaldı. 23 yaşlı Yusuf Alı oğlunun, Şakin Mehmet oğlunun, 18-19 yaşlı Şaban Dərvişin, Alişan Dərvişin qaçması barəsində Bakı Şəhər Polis İdarəsinə məlumat verilirdi. 7 oktyabrda Ərzurum dəmir yolunda çalışan üç əsir də əsarətdən yaxa qurtardı. Növbəti günlərdə 9 əsirin qaçması da 1-ci fəhlə batalyonu komandirinə bəlli oldu.

Noyabr ayı boyunca da əsirlərin qaçışı barəsində silsilə xəbərlər alındı və sənədlərdən bəlli olur ki, bu əsirlərin axtarış tapılması barəsində elə də ciddi axtarış-əməliyyat tədbirləri həyata keçirilməyib. Ölkədə baş verən proseslər artıq əsirlərin qəfəsdə və ciddi nəzarət altında saxlanması üçün yetərli deyildi. Əsirlər də yaranmış vəziyyətdən istifadə edir, Türkiyəyə dönür, bəziləri isə Azərbaycanda yaşamağa üstünlük verirdi. Erməni və bolşevik birləşmələrinin Azərbaycan xalqına qarşı apardıqları soyqırım hərəkatlarının qarşısını almaq üçün bölgələrdə qurulan müqavimət hərəkatına qoşulan əsir türklər öz hərbi biliyini yerli xalqa öyrətməklə məşğul olurdular.

Noyabr ayının 21-də 28-ci Qafqaz Fəhlə Batalyonu komandiri növbəti qaçış dəstəsi haqda Nargin adası həbsxanası komendantına və Bakı Şəhər Polis İdarəsinə məlumat verdi. Bu, indiyə qədər olan əsir qaçışlarından kütləviliyinə görə fərqlənirdi. Belə ki, bir gecədə düşərgəni nə az, nə çox, 81 nəfər tərk etmişdir. Əsirlərin sayı və adı, soyadları, həmçinin xarici görünüşləri barəsində yalnız konkret məlumatlar verilirdi. Dekabr ayının 4-də isə Nargin adası həbsxanası komandanı, kapitan Zilov 603 sayılı telefonuqramını Bakı Şəhər Milis İdarəsinə ünvanlandı. Telefonqramdan bəlli olur ki, dekabrın 3-dən 4-nə keçən gecə türk zabiti Aliabdin və sırası əsgər Abdulla İman bir yerdə düşərgədən qaçmağa müvəffəq olmuşlar. Bu əsirlərin təcili tapılması xahiş olunsa da, sənədlərdən bəlli olur ki, axtarışlar heç bir nəticə verməmişdi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1915-ci və 1916-cı illərə nisbətən 1917-ci ildə həbsxanadan qaçan əsirlərin sayı arasında çox böyük fərqlər var. Bu da Azərbaycanda vətənpərvər qüvvələrin fəallığının artması, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin və "Qardaş köməyi" fəallarının apardıqları işinin səmərəli olması, həmçinin Rusiyada baş verən gərgin siyasi-hərbi vəziyyətlə əlaqədar idi. Rusiya İmperiyasının çöküşü Bakıda olan Danimarka və İsveç konsullarının Nargin adasında əsirlərin çətin vəziyyəti ilə bağlı Bakı Şəhər Dumasına etdikləri müraciət bəyanat xarakteri daşıyırdı. Bəyanatda Nargində tibbi ləvazimatın, ərzaq və geyimin, içməli suyun olmaması, həmçinin rəhbərliyin qeyri-insani münasibəti barəsində narahatçılıq əks olunmuşdu. Qeyd edək ki, 1917-ci ilin sonlarında Türkiyədən Rusiyaya gələn Yusuf Akçura Qafqazdakı əsir türklərin vəziyyətinin öyrənilməsi, onlara xeyriyyə cəmiyyətləri və beynəlxalq Qızıl Xaç Cəmiyyətləri vasitəsilə kömək olunmasını İsveçin Rusiyadakı diplomatik korpusundan xahiş etmişdir. Görünür, Yusuf Akçuranın bu müraciəti də məsələnin Şəhər Dumasında

müzakirəsi üçün əsas olmuşdur. 1917-ci ilin sonu olmasına baxmayaraq Nargin adasında 8 min əsir vardı. "Bəsirət" qəzetinin 22 noyabr 1917-ci il tarixli sayında Nargin həbs düşərgəsində 8 min əsirin böyük əksəriyyətinin türklər olduğu qeyd edilir.

Əsir türklər Qafqaz İslam Ordusunda

Nargin adası əsirlərinin Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatında iştirakı geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmayıb. Hərbi memuar ədəbiyyatlarında bu barədə məlumatlara rast gəlinməyə də, araşdırmaçıların əlində kifayət qədər faktların olmaması görünür ki, bu işi bir qədər kölgədə saxlayıb. Nəinki Nargindən, Sibirin müxtəlif həbs düşərgələrindən qaçıb, yaxud Azərbaycan vətənpərvərləri, milli qüvvələri tərəfindən qaçırılan əsirlərin xalqımızın istiqlal savaşında öz qardaşlıq borcunu ödəməyə çalışmaları faktdır. Sadəcə, biz bu faktlara yenilərinin əlavə olunmasına çalışıb, Azərbaycanı "başsız bədən"ə çevirmək istəyən rus-erməni birləşmələrinə qarşı döyüşlərə atılan əsir zabit və əsgərlərin fədakarlığını tarixin səhifələrinə bərpa etməliyik.

1918-ci ilin may ayının 25-də ətrafında olan kiçik hərbi zabit heyəti ilə Azərbaycana gələn, iyun ayının ilk on günlüyündə 6 min nizami türk ordusunun Gəncəyə gəlişi ilə mübarizəyə başlayan Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa Azərbaycanın mövcud hərbi imkanı, əsgəri gücü ilə bağlı hərbiyyə naziri Ənvər Paşaya yazırdı: "Gözlədiyimiz hərbi qüvvə yoxdur. Milli hərbi qüvvələrin sayı 1000 nəfərdir ki, onun da yarısını əsir osmanlı əsgər və zabitləri təşkil edir". Əlbəttə, Azərbaycan Müsəlman Milli Korpusunun şəxsi heyətinin sayı barəsində Nuru Paşa bilərəkdən bir qədər səhvə yol verirdi. Çünki Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik və erməni qüvvələrinin sayı 18 min nəfərdən çox idi. Qafqaz İslam Ordusunun 7-8 min qüvvə ilə geniş imkanlara sahib qırmızı ordu ilə mübarizə aparması, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin geri qaytarılması mümkünsüz idi və çıxış yolu kimi Türkiyədən yeni hərbi qüvvələrin gəlişinin təmin olunması lazım idi. Məhz ona görə Nuru Paşa əsgəri sayını bir qədər azaldırdı ki, Ənvər Paşa onun tələbini yerinə yetirsin. Bu məlumatda əhəmiyyətli fakt isə ondan ibarətdir ki, Gəncədə olan milli hərbi qüvvələrin tərkibində Osmanlı əsir və zabitlərinin sayı kifayət qədər nəzərə çarpırdı. Məhz bu əsirlərin içərisində Nargin adasından, ölüm düşərgəsindən qaçırılmış zabitlər, əsgərlər də vardı.

Sibirin müxtəlif həbs düşərgələrindən qaçanların məhz Gəncədə toplanmasının səbəbləri də maraqlıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Sarıqamış ətrafında və bütünlüklə Birinci Dünya müharibəsi gedişində Qafqaz cəbhəsində əsir alınmış türk əsirlərinin böyük hissəsi Azərbaycandan keçməklə Rusiyanın müxtəlif tərəflərinə aparılırdı. Bu daşınmalar zamanı əsirlərlə dolu qatarlar Gəncə stansiyasında saxlanılır, ölənlər stansiyada olan və bu işə məsul edilmiş şəxslərə verilir. Milli istiqlal mücadiləsinin əsas simalarından olan Nağı bəy Şeyxzamanlı

"Azərbaycan İstiqlal mücadiləsi xatirələri" memuarında bu barədə yazır: "Bir gün stansiyadan keçən bir qatardan 4 cəsəd boşaldıldığını gördük. Tez yığıb əziz şəhidlərimizə cənazə mərasimi düzəldik. Göz yaşları içərisində söylənən nitqlərdən sonra onları əbədi istirahətgahlarına qoyduq. Anadoluda doğulan türk əsgəri türklük uğrunda vuruşur, ölür, yenə türk torpağı olan Azərbaycanda torpağa verilir".

Gəncə stansiyasında dayanan qatarlardakı türk əsirlərinə yardım etmək, xəstələrin dava-dərmanla təmin olunması işini həyata keçirmək üçün "**Gənclik**" adlı təşkilatın qurulduğunu yazan Nağı bəy Şeyxzamanlı bu işdə Xəlil bəy Xasməmmədovun, Ələkbər bəy Rəfibəylinin, Nəsim bəy Yusifbəylinin böyük əmək sərf etdiklərini nəql edir. Bu böyük mücahidlərin səyi ilə Gəncədən keçən türk hərbi əsirlərinə pal-paltar, ərzaq, dava-dərman vermək üçün xüsusi qruplar hazırlanmışdı. Qatar dayanan zaman bu qrup sürətlə hazırladıqları bağlamaları əsirlərə paylayırdılar.

Gəncə dəmiryolu stansiyasının yaxınlığında əsirlər üçün xüsusi xəstəxana da fəaliyyətə başlamışdı. Bu xəstəxananın açılmasında Gəncənin bələdiyyə rəisi, milli mücahid Xəlil bəy Xasməmmədov çox böyük zəhmətin hesabına Gəncə qubernatorunu razı salmışdı. Nağı bəy Şeyxzamanlı o günü belə xatırlayır: "*Ertəsi gün stansiyada böyük bir bina boşaldıldı və döşənilədi. Daha sonra ətrafı məftil ilə hörüldü. Əsirləri qarşılacaq heyətdə 3 həkim, mərkəz komandirinin yavəri və tərcüməçi olaraq mən də vardım*".

Gəncədə fəaliyyət göstərən Milli Müsəlman Komitəsinin, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Gəncə şöbəsi və vətənpərvərlər türk əsirlərinə hər cür qayğı göstərir, onların ehtiyaclarını qismən də olsa ödəməyə çalışırdılar. Hətta xəstəxanada müalicə alanlara Azərbaycanla əlaqəli məlumatlar verir, "Açıq söz" qəzeti ilə təmin edirdilər. Zəruri olan maliyyə vəsaiti şəxsi ianələr və xeyriyyə tədbirləri hesabına toplanırdı. Gəncədə gördükləri qardaş köməyini Sibirin həbs düşərgələrində unutmayan əsirlər Rus imperatorluğunun çöküşü ərəfəsində, münasib vəziyyətdən istifadə edib geri dönəndə Gəncəyə gəlir, vaxtilə mərhəmətini onlardan əskik etməmiş qardaşlarına təşəkkür borclarını verirdilər. O dövrü Nağı bəy Şeyxzamanlı belə xatırlayır: "Rusiyanın bir çox yerləri özbaşına qalmış, Sibirdən Qafqaza köç başlamışdı. Bir tərəfdən vaxtilə katorqa cəzasına məhkum olub Sibirə göndərilənlər, digər tərəfdən Sarıqamışda əsir olub Sibirə göndərilən türk əsgər və zabitləri axın-axın Qafqaza doğru yola çıxmışdılar. Bunlar gələcəkləri yeri də müəyyən etmişdilər - Gəncə. Vaxtilə Gəncədəki düşərgə və xəstəxanada gördükləri münasib şərait onları maqnit kimi bu şəhərə çəkməkdə idi".

Gəncə Milli Komitəsi və Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Gəncə şöbəsi əsir türklərin böyük əksəriyyətinin Yevlax-Qarabağ yolu ilə Xudafərin körpüsünə, oradan isə İran vasitəsilə Türkiyəyə yola salırdı. Türkiyəyə dönməyib Azərbaycana kömək etmək istəyənlər də yox deyildi və xeyli sayda əsir Gəncədə qalaraq Azərbaycanın istiqlalı uğrunda Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində

döyüslərə qatılmağa qərar verdilər. Sibir həbs düşərgəsindən qaçaraq Gəncəyə gələn Hüsaməddin Tuğacın "Bir nəslin dramı" memuarında hadisələrin gedişi, Nargin adasındakı əsirlərlə Azərbaycanın ictimai təşkilatlarının, milli düşüncəli ziyalıların, vətənpərvər oğulların əlaqələrinə toxunulmuşdu. Memuarın "Gəncədə təşkilatlanma" bölümündə Nəsim bəy Yusifbəylinin Hüsaməddin bəyi Türkiyəyə hərbi müəllimlər dalınca göndərməyə çalışması öz əksini tapır, həmçinin Gəncə xəstəxanalarında müalicə olunan əsir türklər içərisindən zabitlərin seçilməsi işinin də paralel aparıldığı məlum olur. Hüsaməddin Tuğac yazır: *"Əvvəlcə xəstəxanalarda müalicə görmüş 8-10 əsir türk zabiti tapdıq. İçərilərində mükəmməl hərbi təhsil görmüş ankaralı Xəlil Onbaşı da vardı"*.

Əsirlərin hərbi bilik və bacarığından Azərbaycanın milli ordusunun yaradılması işində istifadə olunması müxtəlif tarixi mənbələr tərəfindən də təsdiqlənir. Hüsaməddin Tuğac memuarının "Ordu ilə əlaqə" bölümündə Osmanlı ordusunun yüksəkçinli zabitləri ilə Azərbaycan mücahidlərinin əlaqələrinə də toxunur: "Gəncəyə gəldiyim günlərdən bu yana 3-cü ordu ilə əlaqə qurmaq üçün bir çarə tapa bilməmişdik. Ancaq Sarı Ələkbərin İran üzərindən göndərdiyi adamlar 6-cı ordu ilə əlaqə qurmuşdu. Bir qədər sonra orduda topçu Muzəffər (mərhum or-general Müzəffər Tuqsavul) ilə Tehmin Mihat Gəncəyə gəldilər". Nağı bəy Şeyxzamanlı türk ordusu zabitlərinin Gəncəyə gəlişini belə xatırlayır: "Gəncədən bir gün bir otel sahibi mənə üç türk zabitinin otelə gəldiklərini söylədi. Tez otelə gedib zabitlərlə görüşdüm. Vəzifələri də Qafqazda vəziyyəti öyrənib, türk ordusuna çatdırmaq idi". Bu üç zabitin sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərdiklərini, Türkiyəyə dönmə əsirlərə şifrəli məlumatlar verildiyini yazıya alan Nağı bəy Müzəffər Tuğsuval haqda da məlumat verir. Müzəffər Azərbaycana gələn zaman leytenant rütbəsində olub, müharibədən sonra türk ordusu Baş Qərargahında çalışmış, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Bir müddət isə Baş Qərargahda ikinci başqan olaraq çalışmış, istefaya çıxdıqdan sonra İzmir valisi olmuşdur.

Türkiyə Baş Qərargah İdarəsi hərbi tarix komissiyasına ünvanladığı raportda Nuru Paşa Azərbaycanın şimal bölgələrindəki vəziyyətə də toxunurdu: "Nuxa və Zaqatala kimi bölgələrdə Dağıstandan əsirlikdən qaçan zabit və əsgərlərimiz tərəfindən bəzi hərbi təşkilatlar da fəaliyyət göstərirdi".

Doktor Mustafə Görüryilmazın "Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər - 1918" kitabında da əsirlərin Azərbaycanda qalaraq erməni-bolşevik ordusuna qarşı mübarizə aparmalarına da toxunub. Müəllif Anadolu və Qafqazda savaqların davam etdiyini öyrənən gənc əsgərlər və zabitlərin Azərbaycan türklərinin müqavimət hərəkatında iştirak etdiyini yazır və qeyd edir ki, öz biliklərini, təcrübəsini qardaşlarından əsirgəməyən əsirlər təşkilatlanma işinə də böyük töhfələr verirdilər.

Bəhs etdiyimiz bu hadisələr Qafqaz İslam Ordusu hələ formalaşmadığı, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 1918-ci ilin 4 iyununda "Dostluq və Əməkdaşlıq" müqaviləsinin bağlanmadığı dövənləri əhatə edir.

4 iyun 1918-ci ildə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq Türkiyənin hərbiyyə naziri, baş komandan vəkili Ənvər Paşanın əmri ilə Qafqaz İslam Ordusu formalaşdırıldı və mayın sonları ordu birləşmələri iki istiqamətdə Azərbaycana daxil oldu. "Xalq Nuru Paşanı göydən enmiş mələk kimi qarşıladı". M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" əsərində xatırladığı bu məqam Vətən tariximizin ən unudulmaz günüdür. Nağı bəy Şeyxzamanlı ordunun Gəncəyə gəlişi zamanı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qars, Ərdəhan, Ərzurumda topladığı kimsəsiz qalmış türk cocuqlarının da küçələrə çıxdığını yazır: "Meydanın ətrafını bürümüş qadınli-kişili xalq əsgərlərə baxırdılar. Sevincdən hər kəsin gözü yaşlıydı. Uşaq evlərindən gələn uşaqlar əsgərlərə yanaşır, əllərinə sarılır, haralı olduqlarını anladırtdılar. Əsgərlər də hər birini öpür və sığallayırdılar. Bu vaxt bir qışqırıq qopdu. Doqquz yaşında bir uşaq atasını tanıdı. Bir-birilə qucaqlaşdılar. Ətrafdakılar bu mənzərəyə dözməyib ağladılar".

Hələ iyun ayının 11-də Gəncəyə yetişən Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə Borçalı, Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkirdən xeyli sayda könüllü ordu sıralarına qatılmışdı. Şəki və Zaqatala bölgələrində də əsirlikdən qaçırılmış türk hərbiçilərinin və yerli əhalinin formalaşdırdığı könüllü süvari dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Şəkiddə təşkil edilən könüllü birliklərə əsir türklərdən olan Bədri və Sıtkı bəylər rəhbərlik edir, bolşevik-erməni birləşmələrinə qarşı müqavimət göstərirdi. Əsir türklərin onlarla çiyin-çiyinə döyüşmələri əhalinin ruh yüksəkliyini artırır, ümumtürk həmrəyliyi daha da geniş vüsət almasına səbəb olurdu. Zaqatalada könüllü birliklərə Haqqı və Ələddin bəylər rəhbərlik edirdilər. Hər ikisi əsir düşərgələrindən qaçmış, yerli əhalinin köməliyi ilə bir müddət özlərini təhlükələrdən qorumuşdular. Zamanı yetişəndə isə onlar qardaş borcunu yerinə yetirmək üçün Azərbaycan türkü ilə bir səngərdə islam və türkçülük naminə savaşa başlamış, istiqlal hərəkatının fəallarına çevrilmişdilər.

Nuru Paşa Gəncədə Qafqaz İslam Ordusunun Qərargahını formalaşdıran zaman könüllü birliklərə rəhbərlik edən bu keçmiş əsirləri həmin bölgələrin komandirləri kimi təsdiq etmiş, onların rəhbərlik etdiyi dəstələrin hərbi imkanlarının artırılmasına göstəriş vermişdi.

Hüsaməddin Tuğacın Azərbaycana Türkiyənin hərbi yardımını təmin etmək üçün Türkiyəyə göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində olması, aparılan müzakirələrdə fəallıq göstərməsi də tarixi faktdır. Türkiyə Baş Qərargah İdarəsi, hərbi tarix komissiyasının müraciəti əsasında 1930-cu ildə Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın raportunda da Hüsaməddin Tuğacın əsirlikdən qaçdıqdan sonra Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsinə də toxunulub. Nuru Paşa "Mudros barışıqı"ndan sonra Sovet Rusiyasının Azərbaycana işğal edən dövrə qədər Güney Qafqazdakı vəziyyətlə bağlı raportunda yazır: "Təkcə Gəncənin tərkibində olan Zəyəm bölgəsini türk kəndləri əsirlikdən qaçan zabitlərimizin rəhbərliyi ilə dəmiryolunu ələ keçirərək rus alaylarının silahlarını əllərindən alıb bu şəkildə silahlana bilməmişdilər". Raportun yazıldığı tarixdə Tehrandə hərbi atəşə olan

Hüsaməddin Tuğacın rus alaylarının tərkisilahl olunmasındakı fəaliyyətinə toxunan Nuru Paşa çox güman ki, Zaqafqaziya komissarlığının qərarı ilə Qafqazda olan Rusiyanın silah-sursatının Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan arasında bölüşdürülməsi qərarını nəzərdə tutur. Ermənistan və Gürcüstan öz qoşunlarını hazırlamaq üçün kifayət qədər hərbi texnikaya yiyələnsələr də, Qafqazdan geri çəkilən ruslar Azərbaycanın payına düşəcək silahları vermək istəmirdilər. Zaqafqaziya komissarlığının tələbinin yerinə yetirilmədiyini və sülh danışıqlarının nəticə vermədiyini gören Müsəlman Milli Komitəsinin fəalları, Zaqafqaziya komissarlığının 100 nəfərlik hərbiçisi 1918-ci ilin yanvar ayının 8-10-da hərbi əməliyyat keçirdi və hərbi eşalonlardan 20 ədəd top, 70 ədəd pulemyot və 15 min tüfəng götürüldü. Nuru Paşa Azərbaycan ordusunun silahlanması əməliyyatı deyəndə məhz bu hadisələri nəzərdə tutur və bu əməliyyatlarda əsir türklərin də iştirakını diqqətə çatdırırdı.¹²

Faktlardan bəlli olduğu kimi olduğu kimi əsir türklərin də tərkibində iştirak etdiyi Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın azadlığı uğrunda 6 ay savaş apardı, ingilis-rus hərbi birləşmələrinə, erməni silahlılarına qarşı mərdliklə döyüşərək Azərbaycan türklərini qətliamlardan xilas etdi. Göyçay ətrafında iki günlük döyüş nəticəsində böyük itkilər verən milli hərbi qüvvələrimiz iyunun 30-da Qaraməryəmi, Göyçayı azad etdilər. Döyüşlərə ara verməyərək iyulun 6-da Ağsu, iyulun 10-da Kürdəmir, iyulun 12-də Salyan daşnak-bolşevik birləşmələrindən təmizləndi, çarəsiz qalan qırmızı ordu hissələri Şamaxı istiqamətində geri çəkildi.

Azərbaycan türkü Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi ilə üç günlük qanlı çarpışma nəticəsində bolşevik qoşunları böyük məğlubiyyətlə üzləşdi, iyulun 20-də Şamaxı azad edildi. Məğlubiyyətin ağır nəticələri ilə üz-üzə qalan Şaumyan ümidini Rusiyadan göndiriləcək əlavə hərbi qüvvələrə dikmişdi. Gözlənilməli kimi Leninin göstərişi və tapşırığı ilə Petrovun 780 nəfərlik dəstəsi Bakıya gəldi.¹³

Bu əlavə qüvvələrin gəlişinə baxmayaraq bolşevik hökuməti Şamaxı uğursuzluğundan sonra özünün növbəti məğlubiyyətlər seriyasını yaşamağa başladı. Qan tökülməsini və insan itkilərini nəzərə alan Milli Azərbaycan hökuməti çalışdı ki, Bakını dinc yolla, danışıqlar nəticəsində azad etsin. İyul ayının 24-də xarici işlər naziri M.H.Hacinski İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı ki, sabah mən Bakı cəbhəsinə gedirəm, çalışacağam ki, bolşeviklərlə şəhəri təslim etmək haqda sülh danışıqlarına başlayım.

Qafqaz İslam Ordusu Bakının azad olunması üçün ilk cəhdi avqustun 5-də göstərdi. Lakin general Denestrevski komandanlığı altında avqustun 2-dən etibarən Bakıya gəlmiş ingilis hərbi hissələri ilə möhkəmləndirilmiş "Mərkəzi Xəzər" Hərbi Qüvvələri, habelə onların köməyi ilə yetişən Bakı kommunasının hərbi birləşmələri Qafqaz İslam Ordusunun hücumunun qarşısını ala bildi. Bu müvəqqəti uğursuz

¹² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ensiklopediyası. səh. 367

¹³ "Bakinskiy raboçi" qəzeti. 1918-ci il 21 iyul

cəhddən sonra yerli əhalinin silaha sarılması, ordu birləşmələrimiz ilə vahid cinahda mübarizə aparmaları düşməni sarsıtdı.

Bakıya qəti hücum sentyabrın 11-nə planlaşdırıldı. Bunun üçün ordu ilə könüllü dəstələrin komplektləşdirilməsi, cinah xətlərində yerləşdirilməsi müzakirə olundu, hərəkət xətləri müəyyənləşdirildi. Azərbaycan ziyalılarının, ictimaiyyətin nümayəndələrinin Bakı qapılarında dayanan əsgərlərimizə müraciəti çap olundu və paylanıldı. Həmin müraciətdə deyilir: Əgər siz bu şəhəri azad etməsəniz, sevgili Vətənimizə qiymətli bir hədiyyə təqdim etmək fürsətini qaçırmış olacaqsınız. Əgər siz bu yaşıl dənizin bu məşhur şəhərini azad etməsəniz, Qafqaz türkləri və Türkünün müsəlmanlarının qəlbinə səpilməmiş olacaq zəhərli xəncərin üzərinə "Eh-vay! Türklər gəlmədi" cümləsi yazılacaqdır.

Şəhərin imkanlı şəxsləri, əli silah tutanları Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə düşməyə qarşı sərt mübarizə yolu seçdiyindən sentyabrın 15-i Bakı düşməndən azad edildi. Bakının azad olunması xəbərini ilk dəfə sentyabrın 15-də Gəncədə Yelizavetpol qubernatorunun mətbəəsində çap olunan "Azərbaycan" qəzeti verdi. Güzdəkdə müharibənin gedişini izləyən Şərqi ordular qrup komandanı Xəlil Paşa, Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa, əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əliqası Şıxlinski, polkovnik Həbib bəy Səlimov, Azərbaycan milli hökuməti üzvləri sentyabrın 16-da hərbi birliklərlə birgə şəhərə daxil oldular. Türk dünyasının ikinci İstanbulu olan Bakının azad olunması uğrunda Nargin adasından qardaş köməyi ilə qaçırılmış əsir türklərin də fədakarlıqla döyüşməsi artıq türk tarixi üçün şərəfli bir səhifədir. Cümhuriyyət dövrü tədqiqatlarında bu fədakarlıq geniş tədqiq olunmalı, gələcək nəslə çatdırılmalıdır.

Göz yaşı tökdürən Cəzirə

Kaş mən bu cəzirəyə getməyəydim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməyəydim. Kaş "əfəndim su!", "əfəndim yemək!", "əfəndim paltar!" sözlərini eşitməyəydim. Kaş çıpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balaca balalarla sözləşməyəydim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyəydim!

Min iki yüz insan balası hazır ölüm növbəsində durubdur. Altı min də bu növbəyə hazırlaşır. Tifmi, vəbamı və ya bir qeyri-sirayətəddici mərzəmi bunları cəzirəyə qurban edəcəkdir?

Yox, yox!

Aclıq! Susuzluq və soyuq!

Müsəlmanlar: əfəndim su!.. Ü deyib gözlərinizə baxdıqda guya demək istəyirlər: Siz insanmısınız? İnsaniyyətə dair qanunlarınız varmı? Siz millət balasısınız mı? Zavallı millət balalarına cavabınız nədir?

Sizə baxan, sizi mühakiməyə çağıran bu gözlərdə siz bu sözləri oxuyursunuz? Oxuyub da ürəyiniz sıxılır, gözləriniz ixtiyarsız yaşarır.

Mən ağladım. Mən gündə mərzələr arasında gün keçirən, gündə dürlü-dürlü xəstələrin ah-naləsini eşidən, onların axır dəqiqələrinə öyrənmiş, tab gətirə bilməyib itxiyarsız ağladım...

Ağlamamaq mümkündürmü? Vaxtında ata-ananın göz işığı və sonra uşaqlar pərəstdarı və daha sonra vətən qəhrəmanı bir insan indi planlar məskəni olan susuz bir cəzirədə can verirkən, quru, partlamış dilini çıxarıb deyir: "əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!". İndi mən də qulaqları eşidənlərə, vicdanları oyanmışlara üzümü tutub da o zavallı cəzirə əsirlərinin sözlərini təkrar edirəm: "Əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!", "paltar!". Bu göz yaşı tökdürən cəzirə sizi gözləyir, sizə ümid bağlayır. Əmin olunuz siz də mən gördüyümü görsə idiniz və bir şey əlinizdən gəlməməyini düşünsəydiniz, siz də mənim kimi deyərdiniz: kaş bu cəzirəyə getməyəydim!

N.Nərimanov

"Hümmət" qəzeti, № 21, 28 noyabr 1917-ci il.

Nargin cəzirəsi

Yoldaşımız doktor Nərimanov əsirlər işlərinə dair təşkil olunmuş komitədə əsirlərin hallarına dair mükəmməl məlumat verib öz təəssüratını söylədi. Komissiya üzvləri bütün təklifləri qəbul edib Tiflisə teleqram göndərdilər.

Yoldaşımız N.Nərimanovun təsvirincə:

1. Bu cəzirəyə daha əsir göndərməmək gərəkdir;
2. Qocaları və müharibədə iştirak etməyən əhalini və uşaqları vətənlərinə göndərmək və yainki uşaqları cəmiyyəti xeyriyyəyə vermək;
3. Tezliklə xəstələri cəzirədən şəhərə köçürmək;
4. Yemək-içməklərini artırıb alt və üst paltarlar fikrində olmaq.

Bu təkliflərdən bir neçəsinə əməl olunmaqdadır:

Üç yüzə kimi naxoş əsirlər hazır şəhərdə 16-cı lazaretdə yatırlar. Cəzirədə qalan əsirlərin halları əvvəlkinə nisbətən indi yaxşıdır.

"Hümmət" qəzeti, № 22, 5 dekabr 1917-ci il.

Bir az da utanmaq lazım

Bir neçə yalançı pəhləvanlar indi araya düşüb cürbəcür sözlər danışmağa görə biz özümüə borc bilib bunu yazırız: əsirlərin halı həm cəmiyyəti-xeyriyyə, həm qeyri-müsəlman təşkilatlarına və həm də Tiflisdə oturan müsəlman vəkillərinə çoxdan məlum idi. Fəqət bu vaxtadək bir iş də görə bilməmişlər və ya görmək istəməmişlər. İndi bu işləri açan və bu yolda qorxmayıb açıq-açıqına əsirlərin hallarını camaata bildirən kim oldu?

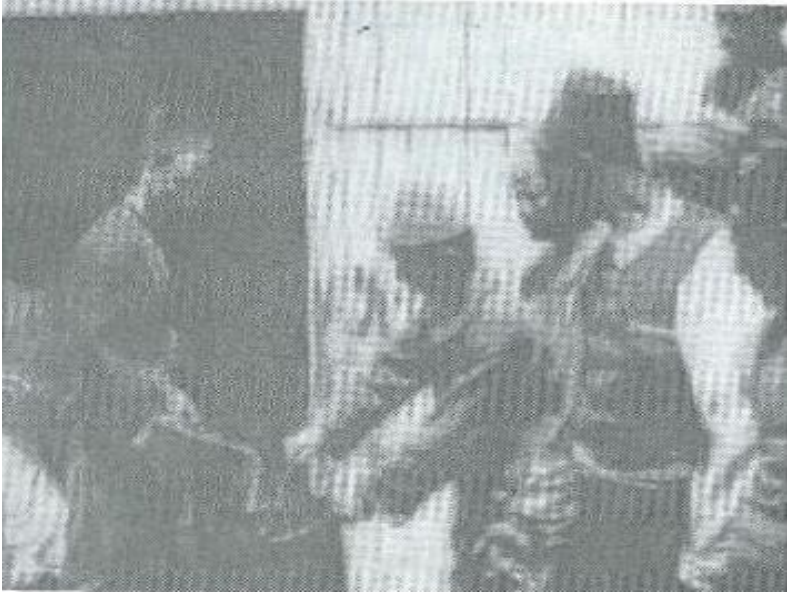
Hansı firqə oldu?

Ancaq bolşeviklər və ancaq bunlar həm icra komitetində və həm Dumada bu məsələni açıb sözlərinin üstə davam etdilər və edirlər.

"Hümmət" qəzeti, № 22, 5 dekabr 1917-ci il.

Nargin adasında rusların təbliğat üçün çəkdiyi fotosəkil

Nargin cəzirəsi barəsində yoldaşımız N.Nərimanovun Dumada dediyi sözlər

"Cəzirənin halı hər tərəfdən fənadır. Buradakı evlər adamlar üçün tikilməyibdir. Bu evlər qaranlıq, üfunətli, soyuq daxmalardan ibarətdir. Bunların soyuqluğuna səbəb nəinki yandırılmamaqdır. Xeyr! Burada heç vaxt peç yandırmazlar. Çünki odun yoxdur, bu daxmaların soyuqluğuna səbəb taxtaların aralarında olan deşiklər və damların üstəki şüşəsiz pəncərələridir".

"Mən sağlamlar üçün bişən şorbanı gördüm: itini sevən kişi bunu itinə verməz "Su da burada çox vaxt tapılmır". Burada insanlar susuzluqdan can verirlər".

Bu zavallı əsirlərin hallarını daha aşkar nəzərə gətirmək üçün burada bir neçə sifralar söyləmək istərdim.

Hazır hər gün 40-45 adam ölməkdədir.

Nə isə bu cəzirə bir məzardır. Bu məzarın kənarında hazır min adam növbədə durubdur və 7 min sağlam adam da bu növbəyə hazırlaşır. Gərəkdir daş ürəkli olasan da bu vicdansızlığa davam edəsən: acıqlı, hirsli halında insan insan barəsində bu dərəcə vicdansızlığa meydan versə bəlkə də təbii ola. Fəqət mürür ilə hər saat, hər gün, həftələr, aylar, illərlə bu hərəkətdə bulunmaq insanlıq hərəkəti deyildir. İnsan balası ilə bu tövr rəftar nəinki azad Rusiyada gərəkdir görünməsin, hətta vəhşilər arasında görünməyibdir".

"Hümmət" qəzeti, № 23, 11 dekabr 1917-ci il.

رای ده' اونورده 'جوزابده' شاتاخده
ماکوده وسایر ولایتلرده باش قادیریشلار
نیزکه کون کونلن آرتورده

اسیرلرک فریادی (تلاکین دن مکتوب)

بزا نارگینده بولتان اسرای حاییه
عالم مدینه توجیه ایتمیش بو عریضه
زلم بروجدهنه. ولایتلرک اولان هرکسه
اویخ حیاقزاده ظلم و حقسزه فارسی
بصیر ایتمش انکار اسالیق پرور نلک
ظهر حکایت ولسی ایچون اکیتمدار
ولایتلری فلان ایتمگن چکشمش تون
نظم مطاب ایدیور و دییه رزکه
گر سزده برحق اسالیق وارایسه اگر
زده وحشت وطندن بر نفرت دیور
سزگر اگر سزده فلاکت و اضطراب
چنده دیور دن بیچاره ایچون برقت
مرحمت موجودایسه خلاسه اگر سزده
التسزنگه عرض طغان ایدرک بو
هورده نئی حیات ایدن لاطمه ایگرده
حسن احذام داشور ایسه سزده سموز
سزری نلگینده وئیله ایلاتر یوواسر
گن بوگون تورک آلمان اوستریا
پرلیته برمان نعا طوغرسی بریدن
لان بو سزده نلک ایدرک

چویرمگدن چکمه یین بر آورده افرا دی
طرفدن بیلمش اولماسیدن

۱۷ دقایق ۱۹۱۷ ده اذکرش برنجی
بیاده آلمان آلاینه مشوب شوئس بول
اسمنده بر آلمان عسکری بر روس
سالته طرفدن اورولمش ایدی. بالیلا
ماملارک یوزدن یاراسی فلان عریضه
اولان بو اسیر اون دورت گون سوکرم
ولات ایتمشدر. ۱۱ - بالوار ۱۹۱۸ ده
اوردوی عثمانیه مشوب ۸۹ نچن آلیک
برنجی طاوورینک اوچچی بو اوکشدن
دیار بکری احمد محمد اوغلی اسمنده
بر تورک عسکری ده جینی حاییه طایفه
حرف اولمشدر. یاراسی پت آغیر اولد
یقدن سعالات سساعلمانی سنوز
مشکو کفر. معفق اولان بر شس وار
ایه اوده نه شوئس پاؤلک فاشک. توده
احمدک جارحک تنیه ایلمه سی دگل
نخط بیله ایتمیش اولماسیدن

بزا نارگینده بولتان اسرای حاییه
آطده ایبلان مطالبک ولرک بیگده
برنی اولسون بوراده عالم مدینه نظر
دقت عرض ایدرک روس عسکرلری
طرفدن دوچار تیجاور و تعرض اولان

“Ösirlarin feryadı” məqaləsi

Əsirlərin fəryadı

Biz Nargində bulunan üsərayi hərbiyyə aləmi-mədəniyyətə törcih edilmiş bu ərizəməzlə bir vicdanə, bir qəlbə malik olan hər kəsə tarix həyatlarında zülm və haqsızlığa qarşı üsyan etmiş əfkari-insaniyyətpərvərinin məzhəri-hakimiyyət olması üçün ən qiymətdar olan övladlarını fəda etməkdən çəkinməmiş, bütün millətlərə xitab edirik və diyoruz ki, əgər sizdə də bir hissi-insaniyyət varsa, əgər sizdə vəhşət və zülmədən bir nifrət duyursunuz, əgər siz də fəlakətlə iztirab içində qıvrınan biçarələr üçün birrəqqət və mərhəmət mövcuddursa, xülasə, əgər sizdə ədalətsizliyə qarşı tüğyan edərək bu uğurda minayi həyatidən azimeyi-qədidən bir hissi-əhtiram daşıyorsanız, gözlərinizi Nargində vəqtilə ilanlar yuvasıyken bu gün türk, alman, avstriya əsirlərinə bir... daha doğrusu, bir mədfən olan bu cəzirəyə... zavallı sakinlərinə çeviriniz. Görəcəksiniz ki, keçmiş əsirlər arasında ən ziyadə mədəniyyət və ədalət əsri olmaq lazım gələn şu 20-ci əsr bu cəzirədə (adada) yapılan lüzumsuz bir taqəmi-məzalim nə əzmənə leyli-tarixiyyənin bizim üçün məlum olan səfahatında nə əsirlərin bilinməsi bəhəq tabəndi quruni-əvvəlidən nə əngizisyon məhkəmələrinin kainati nətərtutini quruni-vüstadə görülməmişdir. Ehtimali aləm bəşəriyyət, mədəniyyətin alirəşimində bulunduğü ədvəri-məzkurə tərəfindən çox fəlakət görmüş, daha çox iztirab çəkmiş, daha çox ağlamış, daha çox öldürmüş və öldürmüşdür. Bunlar doğru ola bilər, fəqət, şurası daha çox doğrudur ki, quruni-sabiqədə yapılan bu məzalim şu 20-ci əsr mədəniyyətində Nargin adasında yapılan məzalimlə qabili-qiyas degildir. Onlar heç olmasa, bəşəriyyətin bir ehtiyacını təmin etmək, səadəti dünyəviyyə və oxraviiyyəni kafi zənn olunan əqaili hər kəsə qəbul etdirmək üçün yapıyor idi. Hətta bu cinayətin fainləri və şərki-cürmüləri yapıqları şeylərin bir cinayət deyil, bir xəta olduğunu bilə bilmiyorlardı. Halbuki bu gün Nargin cəzirəsində vurulanlar, öldürənlər sırf insan vurmaq, sırf öldürmək üçün vuruluyor, öldürülüyor.

Ən ziyadə şayəni təəssüf olan cəhət bütün bu cinayətin Rusiyanın tərzidarəsini daha insaniyyətəkarənə əsaslara rət etmək üçün hökmdarinə qarşı belə silahlı çevirməkdən çəkinməyən bir ordu əfradı tərəfindən yapılmış olmasıdır.

17 dekabr 1917-ci ildə 21-ci əsr piyada alman alayına mənsub Şuts Pavel adında bir alman əsgəri bir rus soldatı tərəfindən döyülmüş idi. Baxılmamazlıq üzündən yarası "qanqren" olan bu əsir 14 gün sonra vəfat etmişdir. 11 yanvar 1918-də orduyi-osmaniyyəyə mənsub 89-cu alayın 1-ci taborunun 3-cü bölüyündən diyərbəkirli Əhməd Məhmədoğlu ismində bir türk əsgəri də eyni zərbəyi-zalimə hədəf olmuşdur. Yarası tək ağır olduğundan sağalib-sağalmaması hənz məşhuqdur. Mühəqqəq olan bir şey varsa, o da nə Şuts Pavelin, nə də Əhməd Cahənin tənbi edilməsi deyil, təxətti belə edilməmiş olmasıdır.

Biz Nargində bulunan üsərayi-hərbiyyə adada yapılan məzalimin vəluki mində birinə olsun, burada alimi-mədəniyyətin nəzər-diqqətinə ərz edərək rus

əsgərləri tərəfindən düşəri təcavüz və təərrüz olan arkadaşlarımıza qarşı ifasını məcbur olduğumuz son vəzifələrimizi ifa etdik.

"Açıq söz" qəzeti 15 yanvar 1918, № 655

Əsirlər günü

Möhtaqlara və ələlumdə əsirlərə müavinətdə bulunmaq üçün təsis edilmiş olan "Möhtaqlara kömək" cəmiyyətinin qərarına görə bu gün yanvarın 19-da Baküdə möhtaqlar üçün libas, yorğan, döşək və sairə kimi şeylər cəm ediləcəkdir. Şəhər bir neçə məhəlləyə təqsim və hər məhəlləyə müəyyən adamlar təyin edilmişdi ki, bunlar bu gün səhər tezdən məzkur heyətlə ianə və əşya toplamağa şüri edəcəklərdir. Bu şeylər kimlərə veriliyor? Uğrunda canlarını əsirgəmədikləri əziz vətənlərindən, doğma yurdlarından, ailələrindən ayrı düşmüş qürbət vilayətlərdə, uzaq ölkələrdə, ocaq susuzluq, çıplaqlıq və bunların nəticəsi olan xəstəliklərə düşər olub da həkimsiz, təbibsiz, isti bucaq, rahat yer tapmıyolar. Yorğansız, döşəksiz, çılpaq quru yerlərdə 30-40-ı birdən ölən əsirlər üçündür, onlara veriliyor.

İnsanlara şəfəqqət və mərhəmət hissi, həm də əsirlərə qarşı müsəlmanlıq və türklük vəzifəmiz bizdən tələb ediyor, bu gün mərhəmət kilsələri geniş açılısın. Üzümüzə uzadılan əllər boş qaytarılmasın. Hamı qüvvəsi çatan, mümkün olan qədər bərcunu əda etsin. Heç kəs ianəsinin azlığına, çoxluğuna baxmasın. Hər kəs bir sap versə.... ,

"Açıq söz" qəzeti 19 yanvar 1918, № 659

İdarəyə məktub

Bakının Nargin adasında halı-hazırda bulunan 1800-ə qədər Osmanlı üsərasının iki aydan bəri qarınlarına əkmək getməyib və bunca bir qaşiq yağsız və duzsuz şorba ilə idarə edilib. Bütün bətnə xəstəxanalara düşən din qardaşlarımızın bu halipərişanlarına mərhəmətən Ərzurum vilayətinin Təzəgül qəriyyəsindən Abdulla oğlu Rasim Cavid böylə səfalətlə yaşayan din qardaşlarının həyatini qazanmaq üçün rus komandirini yol üzərində yaxalayıb xitabən cəvab ediyor ki, bizi bu din qardaşlarımızı bu kimi əcliq səfalətdən xilas etmək üçün bu halipərişanımızı siz qospadin komandirə ərz ediyorum diyə, bir 5 saat qədər uğraşaraq güc ilə bir meşok un alıb əcələ kuxnalarda şorba yapıdırıb kəndi əli ilə ümum bariqələrə təvəccüh etdikdən sonra təkrar məzkur komandir yanına əzimət eyləyib cəvab ediyor ki, biz əsirlərin təmamən əkməkimizi və ərzağımızı

hər gün üçün təmin edəsiniz. Yoxsa bizi bu Nargindən çıxartmağın icabına baxarsınız deyə təkrar bir saat uğraşib. Əkmək qətiyyəən yoxdur və bundan sonra şorbalarınız abi olacaqdır deyə cavabını alıb bariqəsinə gəlmişdir. Vədəimən o üsəranın yaşamasına çalışdığından üsəra arasında çox fədakarlıq qazanmışdır. Ərzurum vilayətinin Təzəgül kəndindən

Abdulla oğlu Rasim Cavid.
"Hümmət" qəzeti

"Bir hərəbzədə yetimin hekayəti" kitabı 1917-ci ildə Bakıda Hacı Səlim Qasımzadə (Səyyah) tərəfindən çap edilib. Erməni və rus birləşmələrinin Anadoluda törətdikləri faciələri bir uşağın dilindən qələmə alan müəllif özü də qaçqınlara, əsirlərə yardım etmişdir. Kitab ilk dəfə olaraq ərəb qrafikasından Azərbaycan əlifbasına transletirasiya edilərək çap olunur.

Bir hərəbzədə yetimin söhbəti

Payızın ikinci ayında sübh vaxtı bərk yağış yağmaqda idi. Kəndimizdə birdən-birə olmazın bir qarışıqlıq qopdu. Otuz nəfərədək atlı əsgər kəndin küçələrini dolanaraq adamlara: "Məscid həyətinə toplanız!" - deyə bağırırdılar. Heç kəs nə olduğunu bilməyir. Hamı məscid həyətinə yügürür.

Məscid həyətinə bir nəfər zabit, çoxlu əsgərlər, kəndimizin imamı və yüzbaşı dayanmışdılar.

Zabit üzünü camaatə tutub acıqlı bir hal ilə:

- Həzarat! Fərman ali mövcubincə hamı kənd əhli bir saatədək buradan köçməlidir! Kim qalsa, tələf olması, rusların əlinə düşməsi şübhəsizdir! - deyə yüzbaşı ağlar bir hal ilə:

- Vətəndaşlar! Fərmanı eşitdinizmi? - Haydı, tez olunuz! Ot tayalarını və kəndinizlə birəbir aparmadığınız darı və buğdaları yandıracağıız! - sözlərini əlavə elədi.

Aralıq qarışdı. Tayalar odlandı. Tamam kəndi tüstü bürüdü. Xalq nə edəcəyini şaşırmış, böyük, kiçik, arvad, uşaq biri-birinə qarışmış!

Aman allahım! Adamlarımızın bir çoxu çöl işlərindən qayıtmamışlar. Kim odun qırmağa, yer suvarmağa və bir çoxu da xırmana buğda aparmışlar.

Bunlar necə olacaq?

Mal-qaramız çöldən yığılmamış!..

Kim əmrə müxalifət edərsə, gülləyə düzüləcəkdir! - təhdidi ilə əhali kəndin qırağına toplandılar.

1917

10.

АРХИВ

ДНАТОЛІЙСКІЕ

БѢЖЕНЦЫ

ВОСТАВИЛЪ и ИЗДАЛЪ

УЧИТЕЛЬ

Наджи Великъ Касимъ заде

(С Е Й Я Х Ъ)

ЦѢНЪ 15 КОП.

БАКУ

1917 ГОДЪ

Qoca, cavan, erkək, qadın, coluq-cocuq bir-birinə qarışmış. Tərifə gəlməz bir vəhşət!

Kiminin əlində bağlama, kiminin arxasında yorğan, palaz və bu kimi şeylər. Qadınların qucağında körpə uşaq qundaqları yağışın altında durub yanan yurdlarına, odlanmış ot tayalarına baxaraq şivən edirdilər.

Heyva! Qaranlıqlar düşməyə başladı. Camaət yola düşdü. Bir gedib, bir o yanan kəndimizə baxırız.

Anam iki yaşlı bacım Fəhimənin qundağını qucağına və beş yaşında olan qardaşım Əhmədi arxasına mindirmişdi.

Atam isə bir əlilə bəni, bir əlində bəndən böyük bacımı tutub, arxasında iki yorğan və bir böyük bağlama alıb qaçaraq gedirdik.

Yağış daha şiddətlə yağmağa başlamışdı. Hamımız islanmışıq. Qorxu və soyuqdan titrəməyə bir adam yoxdur.

Səhərədək bir kəsin bir kəsdən xəbəri olmamış.

- Anam hanı?

- Anacan mən yorulmuşam, gələ bilməyirəm!

- Bacı mənə su yoxdur?

- Qızım nerədəsən?

- Uşağım ayaqlar altında tələf oldu!

- Cocuğum islanmış, qundaqda bu yoxdu!..

Dalğraş səsləri körpə uşaqların qoyun-quzu kibi mələmələri arasında yol gedirdiz.

Sübh oldu. Hamımız başdan ayağadək islanmış, camurlu, insan halından xaric bir haldayıq.

Uzaqdan bir kənd göründü. "Zeyvə" kəndidir deyə, haydı oraya gedəlim! Sevinərək yürürükdük.

Ah! Cürətimiz artdı!

Kənd bomboş! Küçələrdə bir kəs yox. Buranın da ot tayaları, yeyəcək anbarlarını odlamışlar.

Bu əsnada dağ tərəfdən beş nəfər atlı göründü. Bunlar türk əsgərləri idi. Bu əsgərlər adamlar ilə nə danışdılar isə camaət qorxu və həyəcan ilə "Bayburt" qaymaqamlığına gedəlim deyə qaçışmağa başladılar.

Qocalar, zəiflər, sahibini itirmiş uşaqlar həpsi əldən düşmüşdü. Böylə zavallılardan yüz nəfərdən ziyadəsi adamlar ilə getməyə qüvvəsi olmadığından bu kənddə qaldılar.

* * *

Adamlar bir-birinə qarışdı. İndidən həyəcanlı qaçışmalar başladı. Hər kəs kəndisilə nə götürmüşdüsə hamısını atıb qaçırdı. Ata-analarını itirmiş uşaqlar ayaqlar altında tapdalanırdı.

Bu aralıq nədənsə atam "Ah" edib çiyindən qan axaraq yerə yıxıldı.

Anam bu halı görcək: "Ah, kişi qalx! Yıxılmaq zamanımı? Bizi bu təhlükəli çöldə kimin ümidinə buraxırsan! Aman Allahım!

Şimdi bən nə edim? - deyə ağlayırdı.

Karvan əhlindən bir nəfər qoca kişi:

- Arvat, o daha durmaz! Cocuqları bir tərəfə çıxart! Qurşunun yağmağını görməyirsənmi? - deyə yoluna davam etdi.

Zavallı anacığazım. Dörd nəfər uşağı qucağına, arxasına alıb əllərimizdən yapışaraq dəlilər kibi gedirdi.

Bu qarışıqlıqda böyük bacım da yox oldu. Nə qədər çağırıdım, bağırdım, aradıq isə də xəbər olmadı. Külfətimizin iki nəfəri yox oldu.

Nəhayət, axşam vaxtı bir danə balaca daxması və bir danə quyusu olan "Xocayurdu" adlanan məhləyə yetişdik.

Aman, buranın dəhşətindən!

Yol ilə gələ bilməyən və yaxud ata və analarını aparmağa təqəti olmayan balaları, sahibini qeyb etmiş cocuqları sonradan ayrılmış quzular kimi ağlaşa-ağlaşa bu daxmanın içərisinə doldurdular.

Bağırtıdan qulaq tutulurdu. Analar övladlarından, balalar mehriban analarından ayrılırdılar.

Nə etməli? Bundan başqa əlac yox idi.

Hava qaranlıqlaşdı. Viyılı səsləri get-gedə artırdı.

Karvandan dala qaldığımızdan dolayı bizim üçün daxmada yer qalmamışdı. Anam bu halı görcək o yan-bu yan gəzərək çadrasını iki parçalayıb bir-birinə bağladı.

- Aman Allah! Anamız nə etmək istəyir?

Bən bu xəyaldə ikən anam çadrasını iki qoltuqlarımın altından bağlayıb: "Oğlum! Uşaqlar ilə heç kəsin işi yoxdur. Yarın sizi, buradan çıxararlar" - deyə bəni oradakı quyuya salladı. Quyunun suyu soyuq və dizlərimdən yuxarı idi.

Anam: çadrasını çəkib bu dəfə Əhməd qardaşımı da bənim yanıma salladı. Ən axır uşağın qundağını çadraya bağlayıb quyuya salladı. Sonra əynindəki arxalığını çıxarıb quyuya ataraq: "Oğlum! Bundan başqa bir şeyə gümanım qalmayıb. Bunun ilə uşağı və kəndinizi hifz edin" - deyə ağlayaraq getdi.

Anamız getdi!

Dəhşət bizi бүürdü!

Darısqal və qaranlıq quyuda bən, qardaşım Əhməd və bir də qucağımdakı qundaq, diddən yuxarı soyuq suyun içində tiril-tiril titrəyirik.

دهشتلى سار ايشيدىلگە باشلادى . ھۈادە بەننا، دودوك
سېنەمى؟ ۋايخود قوشرك جويىتىسەمى؟ اوقشار ويىتىلر
ايشيدىلدى .

آدملر؛ يىر - يىرىنە قارىشىدى . يىگىدن ھىجانلى قاچىشمالر
باشلاندى . ھەر كىس؛ كىندىسپە برار، نە گوتورمشدسپە، ھامو
سېنى بو چولندە آتوب قاچىردى . آنا - آنالرنى ايتىرمش
اوشاقلر، آياقلر آلتىندە تايدالانيردى .

بو آراق نەدسە، آنام « آما، » ايدوب، چىگىنتىن قان
آقراق يىرە بقىلدى .

آنام بو حالى گورجىك: « آى كىشى قالى! يىقىلق زمانىمى؟
بىزى بولنە تىلكەلى چولندە كىمك امىدېنە بوراقپورسك! امان
الھىم! شىمدى بىن نەيدىم؟ » دېيە آغلايوردى .
كاروان اھلدىن، يىر نىر قوجا كىشى؟

- آروات! اوداھا دورماز، چوجوقارى يىر طرفە چىقارت!
قورسوشك باغدىنېسى گورمە بورسگىم؟ دېيە بولنە دوام
ايتدى .

زوالى آناچمازىم؛ دورت تىراوشاغى؛ قوجاغىنە، آرقاسىنە
آتوب اللرمزدن ياشىقراق، دەلېر كىي گىدىردى .
بوقار شىقلىقدە بويوك باجىم دە بوق اولدى . نەقدىر چاغىردىن،

Əhməd ağlayır, uşaq çığırır.

- Eşidən yox!

- Cavab verən kim?

Balaca bacıcığazım ağlamaqdan sakitdir, deyə sevindim. Onu saxlamaqdan qollarım yorulmuşdu. Dincimi almaq üçün uşağın qundağını Əhmədə vermək istədikdə:

- Aman yarəb! Uşaq qurumuş!

Hərəkət etməyir.

- Qorxdum!

Bayılmaq dərəcəsinə gəldim. Qollarım sütləşib, qundaq əlimdən düşdü. Əhməd bu halı bilcək zarılı bir səs ilə:

- Bən qorxuram!

- Bəni buradan çıxart!

- Bən yatmaq istəyirəm.

Anam hanı? Atam şimdi burada idi, nəyəyə getdi? - deyərək suyun içinə oturdu.

Əhməd! Əhməd can!.. Bərədərim!.. Bən buradayam, qorxma! Qalx! Nə qədər çağırıdım, cavab vermədi.

Bir neçə dəqiqə bundan qabaqkı ağlaşma səsləri daha eşidilməyir:

- Yoldaşlarım getdilər!

- Yalnız qaldım!

Ayaq üstə dayana bilməyib bən də bacı və qardaşımın bu yavıxmış cənazələri arasında suyun içində oturdum. Sonra nə olduğunu bilməyirəm.

Ancaq bu qədər xatirimdədir. Gözlərimi açdıqda gördüm ki, iki nəfər çoban ovdan qırağında yuxudan oyandırılar. Bir az darı çörəyi verib: "Haydı cocuq buralarda durma"- "Gümüşxanə" bu tərəfdədir. Tez bir yanə qaç! - deyər kəndiləri də qaçaraq getdilər.

Bən də getmək istədikdə:

- Of, bu nə?

- Gedə bilməyirəm!

Sol ayağım hərəkət etməyir!

Daxmanın qapısı açıq idi. Axsayaraq damın içərisinə girdim. Bir adam yoxmu - səsimiz eşidilməyir.

Ya?! Cocuqları nerəyə aparmışlar? Xəyalımı, daha içəri getdim.

Bu nə? Bu nə? Bu nə?

Damın içində yeddi danə çuxaya, düyünə və köhnə çadırlara bürünmüş körpə uşaq qundaqları! Digər tərəfdə on biri qız, iyirmidən ziyadəsi oğlan. Böyükləri yeddi-səkkiz yaş radələrində, kiçikləri Əhməd qardaşım boyda, bir-birinin yaxınlığında yatmış uşaqlar gördüm.

Bu uşaqların. Bu uşaqlardan bircəciyini tanıyırdım. Bunları səslədim.

Qalxmadılar.

Yaxına gedib bir-bir tərپətdim.

Aman Allah, heç birisi hərəkət etməyir!

Ancaq beş və ya altı yaşında bir cocuq gözlərini açıb "Omama" deyərək yenə hərəkətsiz düşdü.

Qorxdum!

Qaçmaq istəyirdim.

Ayağım ardımca gəlməyir.

Dişləri sıxıb yol ilə gəldirdim.

Of! O əcəli bir görəydiniz! Nə dəhşətli yer!

Sansan danışmağa cürət etməyir!

Yolun o tərəf bu tərəflərində şümar üstündə onlarca qana bulaşmış təsan cənazəri, at və heyvan ölüsü, sınıq araba və tufəng parçaları hər yana tökülmüş! Dirə bir nəfər insan yox!

Yarpaq kimi titrəyirəm.

Ağlayıram, ağlamaqdan əlac olarmı ya?

Bir danə qana bulaşmış əsgər kisəsi tapdım. Artıq sevindim. İçindəki dörd danə "Sumi" çörək idi. Əkməyi yeyib, ağsayaq gedirdim.

Nərəyə?

Kəndim də bilməyirəm.

Gedərkən yolun yuxarı şümar üstündə düşmüş cənazələr arasından:

- "Səfil cocuq, buraya gəl!" - səsinə eşitdim. Dönüb baxdıqda üzü-gözü qorxunc bir halda, qana, camura bulaşmış gənc türk zabiti idi.

Bəni yanına çağırıb əynindəki paltosunu güc-bəla ilə çıxarıb işarə ilə "al geyin, soyuqdan tələf olma" dedi.

Bən artıq cürətlə:

"Əmi, böylə vaxtda sənəin ehtiyacın libasa bəndən ziyadədir" - dedikdə zavallı ürək parçalayan bir ah çəkərək:

- Övlədim, onsuz da bən ölürəm, bəlkə bu paltodan bir nəfər müsəlman balası salamat qala - deyib halətsiz yıxıldı.

Bən daha burada dayana bilməyib oradan keçdim.

Şümlar arası camurlar içində yol gedirdim. Axşam oldu. Qaranlıq ətrafi bürüdü. Nə tərəfə gedəcəyimi, nə edəcəyimi bilməyirdim.

Yer, gün, dağ, daş hər yer qaranlıq!

Müdhış bir vadi!

Gözümə uzaqdan birdən-birə işıq kibi bir şey çarpdı. Gecənin qaranlığında dərə, təpə, camur və bataqlıq içində bin məşəqqət ilə oraya qoşdum.

Burada otuz-qırx nəfərdən ziyadə bir qayanın oyuğuna pənəh gətirmiş qadınlar və uşaqlar idilər. Bir bu qədər də kəndiləri kimi çıpaq, yalın, coluq-coluq əldən düşmüş qoca kişi və qadınlar... üzərində düşüb hərəkətsiz bunlar. Bəndəki əkməki görək vəhşət qopardılar.

Cocuqlar bir-birinə qarışdı!

Yatmışlar: - Allah eşqinə, o əkməkdən bir tikə bizə də veriniz! - deyər zarıltılı bir səs ilə yalvarırdılar. Qadınlardan birisi:

- Övlədim! Niyə tez yetişmədin? Bu qədər əkməgimiz olsa idi, bax orada düşən (əlinə camurlar içində düşən iki balaca uşaq cənazələrini göstərir) balalarım getməzdi! - deyib ağlayırdı.

Yağış yağmağa başladı. Səhərədək o yarım diri (yatanlar) və bu yalın cocuq və qadınlar açıq çöldə yağışın altında titrəyirik.

Bir-birimizə SİXİ-SİXİ sığımb nəfəsimiz ilə yekdigərimizi qızındırıruz.

Sübh açıldı. O yatan zəiflərdən bir nəfər də olsun qalxmadı.

Açıq çöl, səhərin soyuğu, külək, yağış şiddət ilə yağmaqda, ətraf bataqlıq, hamımız təpədən dırnağadək islanmış, aclıq, camurlar içində gəzməyə, tərپənməyə... oturmağa belə bir qarış quru yer yox, insanlıq halından xaric bir aləm!

Uzaqdan arabalar göründü. Güc-bəla ilə həmin arabalara yetişdik. Bizi görün kibi iki nəfər atlı bizə tərəf gəldilər.

Bunlar rus əsgərləri idi.

Qorxuruq.

Yalvarırıq.

Bunlar əlləri ilə "qorxmayın" işarələri edirdilər. Əhvalımız bunlara məlum olduqda hamımıza karvan ilə gəzməyi mər etdilər.

Ölənlərimiz açıq, basdırılmamış qaldı. Özümüz arabalara qoşulub gedirik.

Möhtərəm qare! Sevgili vətəndaşlar!

Qeyrət əhllərindən həya edib bundan ziyadə yazmağa cəsərət edəməyirəm. Ancaq bu qədər deyirəm ki, cəridə, məcmuə, məclis və başqa yerlərdə bizdən elan istənilir. İştə bu qəbil fəlakətçələrdən ötürüdür.

Turan düdüyü

Nargin əsirlərin dilindən

Dərdli –dərdli sürüklədim, inlədim,
Acı-acı fəryadları dinlədim.
Gəldim işdə dərdi sana söylədim,
Ərzimi dinləyən, soran nərədə?

Unudulmaz dərdim, ovunmaz qəlbim,
Gülsə cahən, gülməz bənim taleyim,
Gəl yaramı sən özün sar, sevgilim,
Duyulmaz dərdimə dərman nərədə?

Dağıtdılar yuvasını bülbülün,
Xəzən vurdu yarpağını hər gülün
Susdurdular nəğməsini bir elin
Canana can verən o can nərədə?

Məsləkimiz hər fəlakət bucağı,
Bəstərimiz fırtınalar qucağı
Sönmüşdür əcəb türkün ocağı,
Anadolu nərdə, Turan nərədə?

Nalətimə uğramışsız həpimiz,
Cavanlarımız, ixtiyarımız, yigitimiz
Bir sahil yoxmudur çıxma gəlişimiz
Ağlaşır analar, duyar nərədə?

Qərib, sürgün, öksüz cocuqlar ağlar,
Ninni söylər uğultulu dalğalar,
Mərhəmət namına səni haraylar
Ədalətin nərdə, vicdan nərədə?

Səba, yetir sevgilimə sözümü,
Mükəddir halımı gülməz üzümü,
Yanıqlı halımı, ağlar üzümü,
Aşıqlərin nərdə, canlar nərədə?

Sarıkamyş Dayanışma Gurubu Bařkanı Bingür Sönmöz və İbrahim Yıldırım Nargin adasında t dqiqt aparır

*H rmetli okuyucular; bu deęerli esere bir kıymet katmak iin, men  z m n adımnan, Sarıkamyş Cemiyeti adından, t m Sarıkamyş Esirleri Hatıraları iin Bakı Halkına onlara yaptıkları k mehlige minnetdarlıęımızı bir anıt ile pekiřtirmek istiyorum.  zerine bu kitaptan ıkardıęım mübarek yardımsever insanların isimlerini, kurdukları cemiyetlerin isimlerini yazarak anıtın ismini **"SARIKAMIŞ ESİRLERİNİN BAK  HALKINA BİR ŐUKRAN MEMORİALİ"** koymak istiyorum.*

Bingür S nm z

Nargin adasından görüntülər

Bakı arxipelaqının ən böyük adası olan Zirədə yerləşən Narginin ümumi sahəsi 3,5 kv. kilometrdir. Böyük Zirə (Nargin) adası Bakı körfəzini dənizdən ayırır, Abşeron yarımadasının cənubunda yerləşir. Nargin adasının uzunluğu 3,1, eni isə 0,9 kilometrdir, bitki örtüsü azdır. Körfəzi dənizdən ayıran ikinci ada Daş Zirədir ki, buna Vulf adası deyilir. Zirə sözü ərəbcə Cəzirə (ada) sözündən əmələ gəlmiş, Cəzirə sözündən "cə" sözlüyü atıldığından tək Zirə sözü qalmışdı. Nargin və Vulf adalarının adı I Pyotrdan xatirədir. Belə ki, Pyotr onları xəritədə Fin körfəzində eyni adalara bənzətdiyindən bu cür adlandırılmışdı.

Qaçırılan əsirlərin siyahısı

№	Əsirlərin ad və soyadı	Doğulduğu yer	Qaçdığı tarix	Əlaməti və yaşı
1	Abdul Tufan	Trapezund	6 noyabr 1915-ci il	
2	Osman Ahmet	İzmir	9 noyabr 1915-ci il	
3	Dursun Ahmet	Ərzurum		
4	İbrahim Ahmet	Trapezund		
5	Xəlil Hüseyn			
6	Hassan Alı	Ədirnə		
7	Xəlil Hassan	Ərzurum	1 noyabr 1916-cı il	
8	Tursun Hassan			
9	Ali Abdulla	İzmir		
10	Ali Bayburt	Van	12 dekabr 1916-cı il	
11	Ahmet Mehmet	Sivas	13 dekabr 1916-cı il	
12	Mehmet Edqal	Trapezund	26 dekabr 1916-cı il	
13	Xəlil Mehmet	Ankara		
14	Abdul Rəsul	Ərzurum	30 dekabr 1916-cı il	
15	Osman Mehmet	Trapezund. Rizə	6 yanvar 1917-ci il	
16	Kadır Yunus			
17	Tufan Abdulxan			
18	Alif İsmail			
19	İlyas Sali	Trapezund, Rizə Onaer kəndi		
20	İsmayıl Enes			
21	İbrahim Ahmet	Trapezund. Rizə, Cecenba kəndi		
22	Mövlad İbrahim	Trapezund, Rizə, Holidə kəndi		
23	Mustafa Ali oğlu	Konstantinopol, Bursa	7 oktyabr 1917-ci il	27-28 yaş
24	Əli Hüseyn oğlu	Sivas		
25	Vahab Osman	Xarput		23-24 yaş
26	Hacı Alı	Doğulduğu yer bəlli deyil	2 oktyabr 1917-ci il	
27	Şakir Qurban			
28	Alı Mustafa			
29	Ziya Arif	Ərzurum, Bayburt, Kitra kəndi	4 sentyabr 1917-ci il	27-28 yaş
30	Xalis Ahmet	Ərzurum, Nərdivan kəndi		20-22 yaş
31	Aledi Sədi oğlu	Ərzurum, İsprinski Vardenik kəndi	29 sentyabr 1917-ci il	20-22 yaş
32	Alı Qadir oğlu	Qanzat kəndi		30-33 yaş
33	Teflid oğlu	Ərzurum. İsprinski, Kıtık	21 sentyabr 1917-ci il	23-25 yaş
34	Rəşid İbrahim			25-26 yaş
35	Osman Alı oğlu			38-40 yaş
36	Hüseyn Vəli	Bəlli deyil	13 sentyabr 1917-ci il	
37	Zakir Qadir			
38	Nazim İbrahim oğlu		18 sentyabr 1917-ci il	35 yaş

39	Vəli Ahmet	Ərzurum, İspirinski. Paşaki kəndi	24 sentyabr 1917-ci il	25-30 yaş
40	Həsən Mehmet	Sivas	27 sentyabr 1917-ci il	
41	İbrahim Ahmet	Konya		
42	Mustafa Süleyman	Ankara		
43	Sali Mustafa	İstanbul	15 iyul 1917-ci il	32 yaş
44	Bayram Alı	Ankara	30 iyul 1917-ci il	26 yaş
45	Mustafa Osman			22 yaş
46	Ziya Harus	Bitlis		40 yaş
47	Mehmet Vəli	Hələb	8 iyul 1917-ci il	25 yaş
48	Mehmet Sali oğlu	Ankara		40 yaş
49	Dursun Hasan	Trapezund	11 iyul 1917-ci il	35 yaş
50	Ahmet Abdulla	Ərzurum		28 yaş
51	Vəli Ahmet	Konstantinopol		29 yaş
52	Mehmet Ramazan	Bursa	15 iyul 1917-ci il	23 yaş
53	Vəli Alı	Konya		30 yaş
54	Osman Xəlil	Ərzurum. Ovaçı uezdi, Paşaçı kəndi	7 sentyabr 1917-ci il	20-22 yaş
55	Hacı Tavabilə oğlu	Trapezund, Audcı kəndi		20-23 yaş
56	İbrahim Həsən oğlu	Ərzurum, Tuçi kəndi	5 sentyabr 1917-ci il	
57	Abdul Rəcəb oğlu			
58	Şavki Ahmet oğlu			
59	Şaban Zakir oğlu	Trapezund		35 yaş
60	Mustafa İsmayıl oğlu	Ərzurum, Tortum uezdi. Repaus kəndi		25 yaş
61	Alabdın Reydibed oğlu	Bəlli deyil	4 dekabr 1917-ci il	zabit
62	Abdulla İman	Bəlli deyil		
63	Yusuf Alı oğlu	Ərzurum, Zəkizur kəndi	23 sentyabr 1917-ci il	23 yaş
64	Şakin Mehmet			18-19 yaş
65	Şaban Dərviş	Ərzurum, İspirinski, Danzu kəndi		18 yaş
66	Yusuf Mehmet	Bəlli deyil	27 sentyabr 1917-ci il	28 yaş
67	Abdul Rezan	Bəlli deyil		25 yaş
68	Nalid Abas	Bəlli deyil	30 sentyabr 1917-ci il	
69	İzzet Ahmet	Bəlli deyil		
70	Mahmet Mahmat oğlu	Bəlli deyil		
71	Mahmet Mustafa oğlu	Bəlli deyil		
72	Omar Rossi oğlu	Qars, Merdenek kəndi	17 avqust 1917-ci il	

73	Qanza Mustafa oğlu	Qars, Merdenek kəndi		35 yaş
74	Mufau Mustafa oğlu	Ərzurum, Aşkalın, Paşaki kəndi	1 sentyabr 1917-ci il	55 yaş
75	Süleyman Yunus	Ərzurum, Tortom, Kuvana kəndi		25-26 yaş
76	İman Sadula oğlu	Trapezund, İsrıpinski		33-35 yaş
77	Rozum Cəfər oğlu	Trapezund, Kuis kəndi	3 sentyabr 1917-ci il	19-20 yaş
78	Mehmet Osman			23-24 yaş
79	İbrahim Mustafa	Bəlli deyil	10 oktyabr 1917-ci il	
80	Kadır Ahmet			
81	Mehmet Karal			
82	Rəşid Şaman			
83	Sali Hasan	Ərzurum, Tortom, Zeyərək kəndi	21 oktyabr 1917-ci il	25-26 yaş
84	Ali Qulubaşi	Bəlli deyil	5 noyabr 1917-ci il	
85	Alı Mustafa	Bəlli deyil	23 oktyabr 1917-ci il	
86	Eyyub Hüseyn	Bəlli deyil		
87	Mehmet Mustafa	Bəlli deyil	25 oktyabr 1917-ci il	
88	Sadiq Seit	Ərzurum	1 noyabr 1917-ci il	17 yaş
89	Süleyman İbrahim	Bəlli deyil	12 noyabr 1917-ci il	
90	Xaçi Alimehmet	Bəlli deyil		
91	Mehmet Mehmet	Bəlli deyil	10 noyabr 1917-ci il	
92	Abdul Osman			
93	Osman Ahmet			
94	Mehmet Ali			
95	Ali Mahmud			
96	Mehmet İbrahim			
97	Ali Hüseyn			
98	Rəşid Hüseyn			
99	Saçki Abdul			
100	Kaçer Hüseyn			
101	Salim Sali			
102	Ahmet Məmməd			
103	Osmer Mustafa			
104	Yaşar Hasan			
105	İbrahim Yusif oğlu			
106	Mamed Alı oğlu			
107	Süleyman Abdul			
108	Mehmet Abdul			
109	Hüseyn İsmail	Bəlli deyil	11 noyabr 1917-ci il	
110	İsgəndər Osman	Bəlli deyil		
111	Yusuf Osman	Bəlli deyil		

112	Osman Mustafa	Ərzurum, Aşkalinski, Kez kəndi	11 noyabr 1917-ci il	
113	Etot Mövlud	Ərzurum, İspirinkirok kəndi	11 noyabr 1917-ci il	
114	Rəcəb Ahmet	Kıstal	15 yanvar 1917-ci il	
115	Ruşen Racib	Trapezund	18 yanvar 1917-ci il	
116	Hüseyn Mustafa	Trapezund	4 yanvar 1917-ci il	
117	İsmail Hasan	Kaxt		
118	Mehmet Hasan	Kerasil		
119	Dursun İbrahim	Kerasil		
120	İbrahim Emil	İstanbul		
121	Aziz Ahmet	Təməlxan		
122	Mamed Ali	Sürməli		
123	Camal Mustafa	Trapezund	7 yanvar 1917-ci il	
124	Hüseyn Süleyman	Trapezund		
125	Osman Kisya	Masko		
126	Ahmet İbrahim	Platan		
127	Mustafa Ali	Sürməli		

MÜNDƏRİCAT

Takdim.....	3
Giriş.....	5
Əsirlər, onların sayı və vəziyyəti.....	12
"Qardaş köməyi", "Türk əsirlərinə yardım komitəsi" və "Möhtaclara kömək"	24
Əsirlərin qaçışının təşkili, çar üsul-idarəsinin bu planlara qarşı mübarizəsi	33
Əsir türklər Qafqaz İslam Ordusunda	47
Göz yaşı tökdürən Cəzirə.....	52
Nargin cəzirəsi	54
Bir az da utanmaq lazım	55
Nargin cəzirəsi barəsində yoldaşımız N.Nərimanovun Dumada dediyi sözlər.....	56
Əsirlərin fəryadı	58
Əsirlər günü	60
İdarəyə məktub.....	60
Bir hərbdə yetimin söhbəti.....	61
Turan duduğu	71

Akif Aşırılı

Nargin adasında

Türk əsirləri

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Rövşanə Nizamiqızı**
Səhifələyici: **Rüfət Dadaşov**

Yığılmağa verilmiş 25.04.2011.
Çapa imzalanmış 04.07.2011.
Şərti çap vərəqi 7. Sifariş № 192.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.